

ОСІЧНЮК Ю. В.

ЗУБОВ В. С.

ЗУБОВА Н. В.

КУЛЬТУРА: СУТНІСТЬ І СТРУКТУРА

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ

**ОСІЧНЮК Ю. В.
ЗУБОВ В. С.
ЗУБОВА Н. В.**

**КУЛЬТУРА:
СУТНІСТЬ І СТРУКТУРА**

МОНОГРАФІЯ

**Київ
2011**

УДК 130.2

ББК 71

Осічнюк Ю. В. – Вступ, п. 1.1, 2.2, 2.3, Висновки.

Зубов В. С. – п. 1.2, 1.3.

Зубова Н. В. – п. 2.1.

О 74 Культура: сутність і структура: Монографія. – К.: Національна академія управління, 2011. – 136 с.

ISBN 978-966-8406-43-0

Монографія присвячена з'ясуванню специфіки культури як феномена людської життєдіяльності. Пропонується розгорнутий підхід до розкриття сутності та структури культури. Акцентується увага на методологічному аспекті дослідження сутності й структури культури, виходячи з методології діалектико-матеріалістичної філософії, її принципів матеріальної єдності світу, загального зв'язку і розвитку явищ дійсності.

Монографія може бути використана як теоретична підстава для подальших наукових досліджень, у навчальному процесі для викладення курсу культурології, а також в якості додаткового навчального посібника для студентів вищих навчальних закладів.

Рекомендовано до друку Вченою радою ВНЗ «Національна академія управління».

Протокол № 3 від 29 квітня 2010 р.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Аругюнов В.Х., кандидат філософських наук, професор

Сластенко Є.Ф., кандидат філософських наук, професор

УДК 130.2

ББК 71

© Осічнюк Ю.В., Зубов В.С.,
Зубова Н.В., 2011

© ВНЗ «Національна академія
управління», 2011

ISBN 978-966-8406-43-0

Зміст

Вступ	4
Розділ I.	
МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ КУЛЬТУРИ ЯК ФЕНОМЕНА ЛЮДСЬКОЇ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ	7
1.1. Соціально-діяльна сутність людини – субстанціональна основа культури	7
1.2. Суспільство та особа – суб'єкти і носії людської сутності	25
1.3. Культура в системі форм людської дійсності	26
Розділ II.	
СПЕЦИФІКА КУЛЬТУРИ ЯК ФОРМИ ЛЮДСЬКОЇ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ	29
2.1. Основні напрямки дослідження культури	29
2.2. Сутність культури	37
2.3. Структура культури	63
Висновки	130
Список використаних джерел	132

ВСТУП

Завжди, коли в суспільстві відбуваються докорінні зміни, виникає потреба поглибленого теоретичного осмислення загальної логіки історичного процесу і особливостей її прояву на конкретних етапах історії. В ці періоди незмінно постає споконвічна проблема людини, взаємозв'язку її сутності і дійсності, її минулого, сучасного і майбутнього. Природно, що тільки творче переосмислення теорії з урахуванням реального стану і особливостей розвитку суспільства може дати відповіді на питання, що стосуються визначення стратегічних цілей і програм практичної діяльності.

Потреба в глибокому теоретичному дослідженні фундаментальних проблем суспільного життя стає особливо важливою в світлі тих суттєвих перетворень, які відбуваються в Україні та інших країнах світу. Реальне життя висвітлило всю глибину і гостроту кризи, яка охопила всі сфери суспільного життя: техніку, економіку, політику, духовність, екологію тощо та зумовило необхідність корінних перетворень.

У сфері духовного життя ця криза виявилася у неспроможності сучасної соціальної теорії дати глибоке концептуальне обґрунтування тенденцій прогресу суспільства і особи в сучасних умовах. Невідповідність догматичних уявлень про шляхи суспільного прогресу реальній дійсності та практиці життя знайшла свій вираз у розповсюдженні зневіри значної частини людей у реальності тих ідеалів, які слугували світоглядними орієнтирами в їх практичній діяльності.

Ідеї соціалізму, ототоженні з практикою тоталітарного режиму, втратили своє мобілізуюче значення в осягненні майбутнього, у визначенні стратегічних цілей, прагнення до реалізації яких за радянських часів було сенсом життя мільйонів.

Недостатня увага до творчого розвитку теорії знайшла своє відображення в недоробках суспільствознавців у визначенні та розкритті змісту основних понять і категорій, що досить часто ускладнює взаєморозуміння між дослідниками, створює труднощі у використанні категоріального апарату для аналізу реальної дійсності в навчальному процесі. Категоріальний апарат має відповідати змісту теоретичного осмислення

дійсності. Крім того, ускладнення і поглиблення взаємозв'язків між усіма сторонами життєдіяльності суспільства зумовило необхідність пошуку сучасних методологічних аспектів дослідження дійсності.

Одне з дуже важливих місць у теоретичному осмисленні логіки історичного процесу взагалі, а також особливостей його прояву на конкретних етапах історії, в конкретних країнах, займає проблема культури. Їй, починаючи з далекої давнини, приділяли особливу увагу найвидатніші мислителі всіх епох.

В сучасних умовах роль культури незмінно зростає. До її дослідження звертаються не тільки гуманітарії, а й представники багатьох інших галузей знань. Це пояснюється, насамперед, тим, що феномен культури породжує найрізноманітніші підходи до її дослідження, а також тим фактом, що без виявлення її специфіки, її сутності виникають труднощі в осмисленні розвитку суспільства як цілісної системи, розумінні взаємозв'язку суспільства та особи.

Саме складність і багатогранність культури, різноманітність підходів до її дослідження обумовили у науково-дослідницькій літературі велику кількість її визначень. Кожне з них має право на існування, бо являє собою певний аспект розуміння культури як особливого феномену. Разом з тим, виникає потреба розгляду культури як певної цілісності. Вирішення цієї проблеми вимагає розкриття тієї основи, з виникненням якої культура починає своє існування як особливий феномен, і яка пояснює її існування, внутрішню структуру, тенденції, спрямованість розвитку тощо. Посилення уваги до дослідження культури пов'язано також з тим, що в сучасних умовах не тільки суспільні, а й природничі науки об'єднуються під впливом зростаючого інтересу до людини, її сучасного і майбутнього. Створюється підґрунтя для інтеграції знань з різних галузей науки в одну науку – науку про людину.

Розкриття специфіки культури вимагає, насамперед, визначення методологічних підвалин, спираючись на які стає можливим визначення самого підходу до її вивчення як феномена людської життєдіяльності. Попри калейдоскопічність підходів до дослідження культури формуються певні методологічні основи.

Загальною методологічною основою розкриття проблеми культури як феномена людської життєдіяльності є вихідні принципи діалектико-матеріалістичної філософії: принцип матеріальної природи, єдності світу та діалектика з її принципами всезагального зв'язку і розвитку.

Слід зазначити, що історія і теорія культури по суті є невичерпною темою, яка допускає безліч її трактувань. Невипадково виникла особлива система вчень, яка займається дослідженням культури – культурологія.

За останні роки з'явилась велика кількість підручників з культурології, в яких мають місце загальнотеоретичні проблеми культури, аналіз історичних особливостей її розвитку, характеристика особливостей культури різних історичних епох і народів, але не дивлячись на наявність численних досліджень культури залишаються в тіні питання про основу, на якій стало можливим саме виникнення культури як феномену людської життєдіяльності, яка обумовлює її внутрішню структуру, тенденції, закономірності розвитку.

Все це спричиняє необхідність акцентувати увагу не на конкретних формах прояву культури, а на методологічних аспектах її дослідження.

Розділ І.

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ КУЛЬТУРИ ЯК ФЕНОМЕНА ЛЮДСЬКОЇ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

1.1. Соціально-діяльна сутність людини – субстанціональна основа культури

У науково-дослідницькій діяльності сформувались певні загальні вимоги щодо послідовності підходів до вивчення явищ, які стають об'єктом дослідження. Так, кожне явище, що досліджується, необхідно розглядати у його зв'язку з більш загальною системою, до якої воно відноситься, під кутом зору: що є загальною основою існування досліджуваного явища і системи в цілому, чому це явище виникло, як воно виникло, що воно являє собою за своєю природою і сутністю, внутрішньою структурою, які закономірності і тенденції його розвитку, як це явище впливає на інші структурні елементи системи та систему в цілому. Такий підхід дозволяє з'ясувати, насамперед, природу досліджуваного явища та його риси, виявити загальну стійку основу його існування разом з іншими явищами, які входять до цієї системи. Вивчення даних питань створює певну вихідну базу розкриття суті досліджуваного явища, його змісту, внутрішньої структури, внутрішньої логіки поступального розвитку, його якісної відміни від інших явищ.

Застосовуючи цей метод до дослідження культури, слід підкреслити, що тією загальною системою, до якої належить культура, а, отже й спільною основою існування, функціонування, розвитку, яка притаманна всім суспільним явищам, є сутність людини. У той же час, людина теж належить до більш загальної системи – життя. Тому зрозуміти сутність самої людини можна тільки з'ясувавши, що є спільного у всіх проявах життя, в чому полягає сутність самої життєдіяльності. Сутність людини по відношенню до культури виступає як її субстанціональна основа. Тому для розкриття специфіки культури доцільно коротко зупинитись на питанні про сутність людини.

Потреба в цьому зумовлена тим, що відносно сутності людини, її походження існує багато різних точок зору. Дослідженню цієї проблеми присвячена величезна кількість праць видатних вчених. Вже багато століть точаться суперечки між прихильниками різних концепцій виникнення і сутності людини. Найбільш поширеними концепціями є наступні три. Це, по-перше, релігійна точка зору, згідно якої людина є продукт божественного творіння, і якою вона була створена, такою вона і залишається і буде такою завжди. Згідно з іншою точкою зору, людина є пришелець з космосу. Сутність третього підходу полягає в тому, що людина є дитя Землі, вона виникла в земних умовах і має складну та довгу історію свого становлення, функціонування, розвитку.

Всі ці підходи мають дещо спільне – вони прагнуть розкрити що і хто є людина за своєю сутністю. Пошуки відповіді на це питання мають довгу історію, і на шляху до його розв'язання й досі існують багато суперечностей та гарячих дискусій.

У даному випадку сутність людини не є предметом спеціального дослідження, вона розглядається з точки зору важливої передумови дослідження культури як феномена людської життєдіяльності, тобто як субстанціональна основа культури. У цьому сенсі сутність людини розкривається лише в загальних рисах, підкреслюється тільки ті її сторони, які дають можливість, з одного боку, розглядати культуру як продукт людської життєдіяльності, як одну з форм прояву сутності людини, її зв'язок з іншими явищами суспільного життя, а з іншого, – як відносно самостійний феномен з притаманним йому особливостями, змістом, внутрішньою структурою, закономірностями розвитку.

Все це важливо і з огляду на особливості історичного розвитку суспільства, процес його становлення як цілісної системи. Адже людина пройшла дуже тривалий, складний і суперечливий шлях виходу з тваринного світу, який мав і має свою внутрішню логіку становлення і розвитку.

Для розкриття сутності людини варто хоча б стисло охарактеризувати особливості її виходу з тваринного світу. Ця проблема має свою довгу історію, історію усвідомлення людиною своєї сутності, свого місця в світі, відношення до нього, усвідомлення цілей і сенсу свого життя, можливостей його пізнання і перетворення.

Вже за тих далеких часів, коли людина виділилась з тваринного світу, коли вона почала усвідомлювати себе, своє місце в світі, перед нею постало питання: «Хто ж є я?» На довгому шляху історії людина прагнула пізнати свою власну природу і сутність. (Доречно зазначити, що поняття «природа» і «сутність», хоча й тісно пов'язані, але не то-

тожні. Поняття «природа» вживається для пояснення походження людини, її зв'язків з тваринним світом, з об'єктивною дійсністю в цілому. Поняття «сутність» становить основу, яка характеризує виникнення, становлення, функціонування і розвиток людини, якісну відмінність її від всього живого, і без якої життя людини взагалі неможливе).

У вирішенні проблеми виникнення, сутності людини, закономірностей, тенденцій її розвитку сформувались дві основні концепції: матеріалістична та ідеалістична, які відповідають на питання про найбільш загальні, граничні основи життєдіяльності людини та світу її буття. Але виділення загальних методологічних основ замало для розкриття її сутності, логіки становлення та розвитку.

Таким чином, точкою відліку необхідно вважати вихід людини з тваринного світу. А тому слід з'ясувати, що є спільною основою життєдіяльності всього живого, а отже і людини. Іншими словами, маємо дослідити, в чому полягає сутність самої життєдіяльності.

Відомо, що життя на Землі виникло з появою складних, відкритих систем, для яких властивим є саморегулювання, саморозвиток.

Ускладнення, розвиток цих систем призвело до виникнення живого організму. Тому головною умовою існування живого є постійний обмін речовин з умовами існування. Для забезпечення свого існування організм змушений весь час шукати необхідне для збереження, продовження життя і звільнитись від того, що відіграло свою роль. Зв'язок організму з умовами існування характеризується тим, що він шукає і бере з природи те, що є для нього необхідним і звільняється від того, що стає зайвим. Живий організм – це складна енергетична система, живий акумулятор, який може існувати постійно підтримуючи свій енергетичний потенціал. Витрачена енергія з необхідністю повинна наповнюватися.

Регулятором взаємозв'язку організму і середовища є потреба, яка є вихідним імпульсом життєдіяльності. Використавши запас енергії, організм змушений її поповнювати. На цій основі виникає внутрішня суперечність між необхідністю існування, функціонування, розвитку і обмеженістю або відсутністю наявності нових запасів енергії. Але ця суперечність ще не є сама по собі потребою. Потреба – це особливий стан організму, обумовлений цією суперечністю. Він проявляється як стан незадоволення. Саме цей стан змушує організм активно взаємодіяти з умовами існування для вирішення цієї суперечності. Отже, потреба є не тільки станом незадоволення, вона є фактором, який обумовлює характер і спрямованість відношення організму до умов існування, спричиняє необхідність в активності.

На підставі означеного можна зробити висновок, що ПОТРЕБА є особливим станом організму (станом незадоволення), що обумовлений суперечністю між необхідністю існування, функціонування організму та обмеженістю або відсутністю внутрішніх засобів і можливостей її забезпечення, який визначає (зумовлює) характер і спрямованість відношення організму до умов існування та навколишньої дійсності.

Основними рисами потреби є імпульсивність, вибірковість, повторюваність, спадкоємність, активність.

Імпульсивність означає, по-перше, що потреба є внутрішнім джерелом незадоволення, побудником до активної дії, а по-друге, — що дія потреби обмежена в часі. Будучи задоволеною, потреба уступає місце іншій потребі. І так до нескінченності.

Вибірковість означає, що організм з зовнішнього середовища бере не все, що там є, а тільки те, що є необхідним. Вибірковість проявляється в трьох аспектах: якісному, кількісному та часовому.

Якісний аспект полягає в тому, що організм бере з середовища те, ЩО йому необхідно.

Кількісний аспект означає, що організм бере з середовища стільки, СКІЛЬКИ йому треба.

Часовий — означає, що організм визначає, яка потреба в часі є найбільш важливою для забезпечення життєдіяльності організму.

Повторюваність означає, що задоволена потреба не зникає, а з часом відтворюється.

Спадкоємність означає, що кожна нова потреба виникає на основі результатів попереднього розвитку організму. В цьому процесі відбувається збереження позитивного змісту старого, який використовується як певна передумова для появи нового.

Активність проявляється в трьох планах. По-перше, як безпосередня характеристика потреби як прояву незадоволення, яке визначає характер відношення організму до середовища. По-друге, активність є способом задоволення потреби, як процес взаємодії організму з умовами існування. По-третє, активність є тією сферою, в якій і за допомогою якої створюються передумови для народження нової потреби.

Життя продовжується, поки має місце задоволення, відтворення і народження нових потреб. Якщо припиняється відтворення і народження нових потреб, то припиняється і саме життя. І тоді, як писав відомий мислитель давнього світу Лукрецій Кар у своїй філософській поемі «Про природу речей», — «Безсмертна смерть забирає смертне життя».

Отже, потреба є внутрішнім стимулом, побудником активності організму, є вихідним імпульсом життєдіяльності. Для задоволення

потреби необхідна дія, активне, пошукове відношення до умов існування, пошук засобів, умов для забезпечення життєдіяльності.

Тому можна стверджувати, що сутність будь-якої життєдіяльності полягає в тому, що вона є безперервним процесом задоволення, відтворення і народження нових потреб, який здійснюється на основі активного, діяльного відношення організму до умов існування.

Ця загальна характеристика сутності життєдіяльності стосується і людини. В цьому проявляється спільність між людиною і усім живим. Це найбільш загальна характеристика сутності людини (сутність першого порядку), яка характеризує людину як живу істоту, в основі самого буття якої лежить обмін речовин з умовами існування. Але спільність сутності життєдіяльності тварини і людини не означає, що людина є просто жива істота, яка рівна зі всіма іншими.

Людина якісно відрізняється від тварин, хоча її життєдіяльність, як і всього живого, є безперервним (в поступальному розвитку) процесом задоволення, відтворення і народження нових потреб, що здійснюється в активній взаємодії з навколишнім світом.

Слід зауважити, що абсолютна більшість дослідників дотримується точки зору, за якою людина походить від мавпи. На основі даних сучасної науки можна говорити про те, що людина походить не від мавпи, що мавпа і людина мали близьких між собою предків (як, наприклад, лисиця і вовк), які в ході еволюції, пристосовуючись до мінливих умов життя перетворились на сучасних мавп і людину.

Отже, визначальною основою існування людини, як і всього живого, є те, що їх життєдіяльність являє собою процес задоволення, відтворення і народження нових потреб, який здійснюється як результат постійної взаємодії з навколишніми умовами існування.

У чому ж тоді полягає сутність людини, що складає основу її життєдіяльності і дозволяє зрозуміти її якісну відміну від тварини? Для відповіді на це питання необхідно визначитися, що є початком людини, що є тією межею, яка розділяє тварину і людину.

В пошуках відповіді на це питання з'явилося чимало різних точок зору. Багато дослідників виходять з того, що початком людини є виникнення виробництва знарядь праці. На цій основі сформувався трудова концепція сутності людини. Але відомо, що деякі високоорганізовані тварини (мавпи) часом виготовляють і використовують примітивні знаряддя і виконують прості трудові дії. Тому не можна обмежити визначення людського початку виготовленням знарядь праці. Звідси інша точка зору, згідно з якою початком людини є виникнення свідомості. Але тут залишається невизначеним питання про виникнення самої свідомості, звідки вона взялась і чому?

Перехід від тварини до людини полягає в корінних змінах у способі життєдіяльності. Тваринний спосіб життєдіяльності характеризується тим, що тварина задовольняє свої життєві потреби в безпосередній взаємодії з умовами існування шляхом пристосування і збирання за допомогою органів чуття на основі системи умовних і безумовних рефлексів та інстинктів. Ця безпосередність зв'язку тварини з умовами існування приводить до того, що тварина, використавши наявні природні засоби існування, змушена або емігрувати в пошуках нових необхідних природних умов або загинути.

З удосконаленням форм життя деякі тварини починають використовувати предмети природи як допоміжні засоби тваринного способу життєдіяльності. На цей шлях стали і предки людини. Це дозволило дещо полегшити пошук і здобуття засобів для задоволення потреб. З розширенням використання предметів природи як допоміжних засобів тваринного способу задоволення потреб почав набуватися і зберігатися життєвий досвід. У цьому процесі почався не тільки відбір найбільш придатних предметів, а й їх обробка за допомогою рук, зубів, а потім й інших предметів. Отже, почався процес виробництва примітивних знарядь праці. Цей процес історично виявився досить тривалим. Спочатку випадково використовувались окремі предмети в конкретній ситуації, які після використання викидались і повторно не вживались. Вони використовувались індивідуально. Повторення і нагромадження досвіду вело до того, що використання предметів природи повторювалось все частіше. В пам'яті фіксувались властивості тих чи інших предметів, на основі чого відбувався пошук необхідного предмету (загострений камінь, дерев'яна палиця тощо). Стадне життя створювало умови, при яких стало можливим наслідування одними тваринами чи їх дітьми досвіду, набутого іншими тваринами. Знання і досвід одних поступово стає надбанням інших. Так починається колективне використання і навіть виготовлення примітивних знарядь праці, їх збереження, багаторазове застосування для забезпечення життєдіяльності стада. Але ці знаряддя праці все ще залишались допоміжними засобами тваринного способу життєдіяльності.

Стадність забезпечувала, з одного боку, більшу гарантію виживання індивіда і збереження виду, а з іншого — створювала умови для розвитку і вдосконалення самостійності індивіда шляхом засвоєння колективного набутого досвіду і використання його в своїх індивідуальних цілях. Все це сприяло розвитку індивідуальної ініціативи.

Стадність обумовила і можливість формування внутрішньовидової кооперації. Вона проявлялась в усіх сферах життя, адже важливим для

збереження виду мають відношення між старшими і молодшими поколіннями, між батьками та дітьми. Об'єктивно виникає потреба в догляді за дітьми, їх навчанні та вихованні. У той же час діти, наслідуючи старших, здійснюють спадкоємність в збереженні набутого досвіду, у виконанні відповідних функцій.

Слід зазначити, що в процесі становлення людини певну роль відігравали деякі особливості, які сформувались в процесі життєдіяльності тварин, для яких характерним є те, що, наприклад, у хижаків прийоми та способи полювання за допомогою генетичної пам'яті передаються новим поколінням, дітям. Ці зафіксовані прийоми, навички полювання відтворюються в іграх. Але ігри — це не просте відтворення досвіду батьків, вони є способом вдосконалення своїх здібностей, набуття навичок, прийомів, що необхідні для полювання.

Подібно до тварин, у предків людини цей генетичний зв'язок поколінь теж відіграв важливу роль в забезпеченні виживання. Але у предків людини, особливо з розширенням масштабів використання предметів природи як допоміжних засобів задоволення життєвих потреб, значно ускладнюються і система передачі набутого досвіду від старших поколінь молодшим. Ускладнення взаємодії між людиною і природою, а також між самими людьми в процесі полювання й інших видів діяльності призводило до того, що результати індивідуального і групового досвіду починали закріплюватись пам'яттю і реалізовуватись через жести і звуки. На цій основі відбувався процес усвідомлення і оцінки індивідом свого ставлення до природи, до інших індивідів, до себе. В цьому процесі предмети природи довгий час вживались як допоміжні засоби задоволення потреб шляхом збирання і пристосування. Але поступово, з ускладненням форм взаємодії індивіда і предмета природи, а також між самими індивідами почала звертатись увага не просто на предмети, а на ті властивості, які цікавили людину. Відношення до природи набуває цілеспрямованого характеру.

Так, предмети природи з допоміжного засобу задоволення потреб перетворюються у визначальний фактор для здобуття необхідних засобів задоволення потреб.

Таким чином перехід від тварини до людини починається тільки тоді, коли виробництво знарядь праці і виробництво (з їх допомогою) засобів задоволення потреб стає особливою, вже соціальною потребою. А це означає, що першим кроком у становленні людини, її виходу з тваринного світу є не просто виробництво знарядь праці, а такий рівень розвитку цього процесу, коли виробництво знарядь праці стає особливою потребою. Тепер виробництво знарядь праці і засобів існування

стає основою всієї життєдіяльності людини. Без цього її життєдіяльність була б просто неможливою.

Перетворення виробництва знарядь праці і засобів існування в особливу потребу ознаменувало новий ступінь в становленні людини. Якщо в сутності першого порядку вказувалось на найбільш загальну рису життєдіяльності людини як живої істоти, то тепер на перший план виступає, з одного боку, новий момент в основі її життя — потреба у виробництві знарядь праці, а з іншого, — її якісна відміна від тварини. І цією якісною відміною є **ОПОСЕРЕДКУВАННЯ** задоволення життєвих потреб потребою у виробництві знарядь праці й трудовій діяльності. Відтепер, для забезпечення задоволення життєвих потреб необхідно не просто спілкуватись, взаємодіяти з природою, використовуючи те готове, що вона підготувала, а спочатку виготовити знаряддя праці, відшукати предмет праці з необхідними властивостями і, в результаті трудової діяльності, здобути засоби забезпечення своєї життєдіяльності.

Отже, першим кроком в становленні людини, першим елементом людського початку є виникнення опосередкування задоволення життєвих потреб процесом виробництва, в якому виробництво знарядь праці стає особливою потребою. На цій основі формуються продуктивні сили суспільства, які, з одного боку, виступають в якості матеріальної основи забезпечення життєдіяльності людини, а з іншого, — в продуктивних силах знаходять свій прояв суперечності між потребами та можливостями їх задоволення, обумовленими недостатнім рівнем розвитку самої людини і знарядь праці. Загострення цієї суперечності зумовлює необхідність вдосконалення і виробництва нових знарядь праці. Ця суперечність стає джерелом безперервного розвитку продуктивних сил.

Тому можна констатувати, що сутність людини (сутність другого порядку) полягає в тому, що задоволення життєвих потреб здійснюється на основі матеріального виробництва, в якому виробництво знарядь праці і засобів життя стає особливою потребою. Виробництво знарядь праці стає передумовою самої життєдіяльності. Людина, використовуючи знаряддя праці, не пристосовується до природи, а перетворює її в олюднену природу, пристосовує її до себе.

Але цим не можна обмежити характеристику людського початку. Справа в тому, що для забезпечення життєдіяльності люди змушені діяти спільно. Тваринні взаємозв'язки між індивідами вже не відповідають новому способу життя. В процесі виробничої взаємодії і спілкування відбувається процес формування системи суспільних відносин, найважливішими серед яких є економічні. Суспільні відносини стають

необхідною умовою існування людини, соціальними формами, в яких і за допомогою яких здійснюється життєдіяльність. Відтворення і формування нових суспільних відносин стає особливою потребою. Отже, крім опосередкування задоволення життєвих потреб потребою у виробництві знарядь праці виникає опосередкування і потребою в системі суспільних відносин. Суспільні відносини як необхідні форми життєдіяльності, що виникли як її результат, перетворюються в передумову існування і функціонування людини.

Суспільні відносини – це ті форми, в яких і за допомогою яких здійснюються процес виробництва знарядь праці, засобів задоволення життєвих потреб, розподіл, обмін, споживання, формуються норми та правила, які регламентують поведінку людини в суспільстві, здійснюються найрізноманітніші стосунки між людьми.

Можна сказати, що сутність людини (сутність третього порядку) полягає в тому, що її життєдіяльність здійснюється в системі суспільних відносин, це процес, в якому відтворення і виробництво нових суспільних відносин стає особливою потребою.

В системі суспільних відносин найважливішими є економічні відносини, відносини історичних спільностей людей (рід, плем'я, народість, нація), шлюбно-сімейні, побутові, міжособові відносини, відносини суспільства та особи, відносини людини до природи.

Отже, матеріальне виробництво і система суспільних відносин опосередковують можливість задоволення життєвих потреб. Вони виникають водночас, це єдиний процес становлення людини. В історії не було так, що спочатку виникає виробництво, а вже потім – суспільні відносини. Взаємозв'язок між ними виступає як зв'язок змісту і форми.

Виникнення опосередкування задоволення життєвих потреб матеріальним виробництвом і системою суспільних відносин обумовило виникнення потреби в новому способі орієнтації в нових умовах. Система умовних і безумовних рефлексів та інстинктів стає недостатньою для орієнтації, бо вони пов'язані з безпосередньою взаємодією тварини з навколишнім світом за допомогою органів чуття. Опосередкування ж неможливо сприйняти за допомогою органів чуття. Виникла потреба в абстрактному мисленні, зафіксованому в мові.

В процесі спільної діяльності, колективного вирішення питань забезпечення виживання виду виникла потреба в засобах спілкування, які сприяли б взаєморозумінню між індивідами. Нагромадження життєвого індивідуального і спільного досвіду, який зберігається за допомогою пам'яті, призводило до швидкого зростання кількості знань, без використання яких виживання стає неможливим.

Формування нового типу орієнтації є дуже складний і тривалий процес. Під час виробництва знярядь праці і засобів для задоволення життєвих потреб, увага почала переходити з окремих предметів на їх властивості, відбувалася фіксація однакових властивостей у різних предметів на зв'язки між предметами. Особлива увага фіксувалась і закріплювалась в пам'яті на тих властивостях і зв'язках, які мали важливе значення в забезпеченні життєдіяльності. Нагромаджений життєвий досвід узагальнювався і ставав надбанням не окремих індивідів, а багатьох. Виникає потреба спілкування щодо використання цього досвіду в практичному освоєнні дійсності. А для цього стали необхідними відповідні засоби спілкування. На цій основі виникла можливість позначення властивостей предметів і самих предметів, взаємозв'язків між ними і між самими індивідами певними звуками, символами, знаками, жестами. Знакове, звукове і жестове спілкування, їх все частіше вживання призвело до виникнення мови. Це було обумовлено тим, що властивості, групи властивостей, групи предметів, яким були притаманні спільні якості, взаємозв'язки між предметами можна було досягнути тільки шляхом абстрагування. Слово стало носієм властивостей, взаємозв'язків, взаємовідносин між людиною і природою, між самими людьми.

Важливим стало й те, що в процесі трудової діяльності ускладнювались взаємозв'язки між індивідами, общинами. Виникла потреба в узагальненні не тільки безпосередньої життєдіяльності, але й у вирішенні питань організації і управління процесом виробництва, розподілу, споживання. Сприйняти органами чуття систему опосередкування задоволення життєвих потреб процесом виробництва і системою суспільних відносин стало неможливим. Тому потреба в новому способі спілкування і новому способі орієнтації в цих складних умовах стає особливою потребою. Таким засобом спілкування і орієнтації виступило абстрактне мислення, закріплене в мові.

Мова стала не тільки засобом спілкування, що є особливо важливим, але й засобом узагальнення людської діяльності, засобом узагальнення досвіду, його відбору, систематизації, збереження за допомогою пам'яті, передавання від людини до людини, від покоління до покоління, від епохи до епохи, засобом активного впливу людини на навколишній світ, людини на людину, засобом мобілізації людей на активні дії.

Слід відзначити, що виникнення опосередкування життєвих потреб процесом виробництва і системою суспільних відносин знайшло свій вираз в особливому феномені – в інтересі. Інтерес є вираз об'єктивної залежності життєдіяльності людини від природних і соціальних

умов життя. Зміст інтересу визначається: а) характером, змістом, спрямованістю потреб; б) тим, в якій мірі соціальні умови сприяють чи не сприяють задоволенню потреб; в) тим, в якій мірі інтерес збігається зі спрямованістю дії об'єктивних законів дійсності.

Якщо існуючі соціальні умови сприяють забезпеченню життєдіяльності, люди прагнуть до збереження і зміцнення цих умов, якщо ж вони не сприяють життєдіяльності, виникає потреба в заміні цих умов іншими. Тому в одних і тих саме умовах у різних людей, груп, класів, за наявності спільних загальних життєвих потреб можуть формуватись різні, навіть протилежні за спрямованістю, інтереси.

Інтерес обумовлює суб'єктивність бачення світу, ставлення до нього, до інших людей, до соціальних умов. Під впливом інтересів люди (особи, групи, класи, нації) проявляють себе в якості соціальних суб'єктів.

Усвідомлення людьми своїх потреб, свого ставлення один до одного, до природи, до виробництва, визначення суб'єктивного відношення до дійсності знаходить свій вираз в цілях. Саме цілі стають ідеальними побудниками до активної дії. Таким чином, визначення цілей, діяльність з їх реалізації, що виникла як результат життєдіяльності, перетворюються в її передумову. Тому усвідомлення цілей, їх відтворення і визначення нових стає потребою всієї життєдіяльності.

Завдяки свідомості і здатності ставити цілі (цілі покладання) людина переходить від пристосування і збирання готового в природі до цілеспрямованого пристосування природи до своїх потреб і інтересів, до створення олюдненої природи. І це стає однією з дуже важливих ознак якісної відміни людини від тварини.

Таким чином, сутність людини (сутність четвертого порядку) полягає в тому, що її життєдіяльність являє собою процес свідомої, цілеспрямованої дії, що орієнтована на пізнання і перетворення світу для забезпечення свого існування, функціонування, розвитку, процес, в якому розвиток мови, реалізація, відтворення та визначення нових цілей стає особливою потребою.

Крім того, в процесі практичної діяльності, пізнання властивостей, зв'язків, законів об'єктивної дійсності виникає можливість свідомого їх використання, практичного застосування для творчої діяльності. Творчість стає невід'ємною рисою життєдіяльності людини. Усвідомлення потреб, інтересів, об'єктивної необхідності, можливість творчої перебудови умов свого існування стали передумовою свободи. Рівень свободи є показником ступеню зрілості суспільства. Потреба в свободі, її реалізація в творчій діяльності перетворюється на важливу передумову життя людини.

Це дає підстави стверджувати, що сутність людини (сутність п'ятого порядку) полягає в тому, що її життєдіяльність являє собою процес свідомого, творчого впливу на навколишній світ і на саму людину для забезпечення своєї життєдіяльності, процес, в якому досягнення свободи і можливість творчості стає особливою потребою. Свобода стає необхідною умовою становлення людини як свідомого, активного суб'єкта соціальної діяльності.

Розкриття різних порядків сутності людини дає можливість висвітлити, з одного боку, її внутрішню складність, багатогранність, а з іншого, — показати взаємозв'язок і взаємообумовленість цих порядків сутності як єдиного цілого. Ці рівні порядки сутності людини є тільки різними сторонами єдиного цілого процесу життєдіяльності людини, і один без одного втрачають своє значення. Потреба у виробництві знарядь праці і засобів існування неможлива без наявності відповідних форм взаємовідносин, суспільних відносин, без свідомого визначення цілей, без певного рівня свободи, без творчої, перетворювальної діяльності. Їх виділення має значення тільки для розкриття внутрішньої логіки становлення людської сутності, а не їх історичної послідовності. Це процес, в якому перехід від сутності першого до сутності другого і так далі порядків, веде до поглиблення в пізнання сутності людини, розкриття механізму обумовленості переходу від тварини до людини.

Важливо також відзначити, що процес становлення людини, виділення її з тваринного світу є процесом становлення суспільства як цілісної системи. Суспільство — це не проста сукупність індивідів, а система взаємозв'язків і відносин, в яких і за допомогою яких люди забезпечують свою життєдіяльність. Суспільство — це людина в її суспільних відносинах. Тому, в міру становлення суспільства як якісно нової системи почали формуватися і потреби суспільства як певної цілісності. Потреби суспільства стають фактором, який опосередковує можливість і необхідність задоволення всіх інших потреб людини. Для задоволення потреб суспільства виникає необхідність в об'єднанні зусиль всіх людей. На сучасному етапі, наприклад, такими всезагальними потребами є потреба в джерелах енергії, чистій атмосфері, воді, потреба у боротьбі з хворобами, усуненні війни, відтворенні природи, у вирішенні демографічних та інших проблем.

Отже, початком людини, рубежем її виходу з тваринного світу є виникнення опосередкування задоволення життєвих потреб системою соціальних відносин та формами діяльності, що їм відповідають. Цей початок — складний, багатогранний процес, який набув певної спрямованості. Розкриття специфіки, внутрішньої логіки цього процесу дає

ключ до відповіді на питання про причини швидкого розвитку мозку людини, порівняно з розвитком мозку, наприклад, мавпи.

З приводу цього питання так саме існує чимало різних точок зору. Не вдаючись до детального розгляду, доцільно звернути увагу на те, що загальною причиною посилення темпів розвитку і якісної зміни мозку є виникнення опосередкування задоволення життєвих потреб системою соціальних потреб і відповідними їм видами діяльності. Ще тоді, коли предмети природи використовувались як допоміжні засоби тваринного способу життєдіяльності, коли в процесі наслідування вони використовувались не окремим індивідом, а багатьма, набутий досвід узагальнювався і зберігався в пам'яті. Це нагромадження індивідуального і групового досвіду давало все більше інформації, яку необхідно було обробляти, систематизувати для практичного використання. Систематичне використання предметів природи, їх обробка призвели до перетворення їх у знаряддя праці. Процес праці відбувався в стадній формі, у формі простої кооперації, яка здійснювалася спільними зусиллями. Ця кооперація обумовила зміцнення колективності, організованості, дисципліни, цілеспрямованості, необхідних для забезпечення існування всіх членів общини. Вона виступила в якості своєрідної форми прояву доцільності трудової діяльності.

Поступово інстинктивність використання предметів природи та інстинктивність праці уступають місце усвідомленню необхідності їх використання з певною метою. Діяльність за допомогою знарядь праці відображається у свідомості в якості дії, яка випереджає процес безпосереднього задоволення життєвих потреб. Між потребою, яка проявляється як стан незадоволення, і процесом її задоволення стає ланка: ідея – образ бажаного – образ знаряддя, за допомогою якого може бути досягнуте бажане – образ предмета, використання якого може забезпечити задоволення потреби – ціль – засоби – дія – результат. Причому, результат подвійний: створення, виробництво знаряддя праці і створення засобів задоволення потреб. Крім того, опосередкування задоволення життєвих потреб процесом виробництва доповнюється опосередкуванням системою суспільних відносин, які приходять на зміну відносинам стадним. Необхідність кооперації праці і необхідність нових форм спілкування породжують потребу у відповідних засобах взаємодії, спілкування.

Таким чином, безпосередня життєдіяльність виступає як єдність трьох сторін:

1) дія життєвих потреб, що обумовлюють стан незадоволення та визначають характер і спрямованість відношення до умов існування;

2) вибір об'єкта, визначення засобів і цілей діяльності, що спрямована на забезпечення задоволення потреб;

3) характер взаємодії між індивідами для здійснення процесу виробництва та визначення форм і способів задоволення потреб (розподілу, обміну, споживання).

Створюється якісно нова система життєдіяльності, в якій особливу роль відіграє нагромаджений досвід, фіксація в пам'яті великої кількості необхідної інформації, можливість і необхідність її використання. Все це дало поштовх для посилення ролі психіки в процесі життєдіяльності, а отже, необхідності в її вдосконаленні. Здібність психіки нагромаджувати, відбирати, зберігати, систематизувати інформацію, цілеспрямовано використовувати її для забезпечення життєдіяльності виявилась набагато вищою і важливішою в порівнянні з можливостями фізіологічного пристосування організму до умов життя. Ця система інформації стала немов би внутрішнім образом зовнішнього середовища. У той же час вона набула відносної самостійності і стала засобом орієнтації в навколишньому світі, побудником діяльності, її спрямованості.

Швидкий розвиток психіки, її ускладнення та посилення функціонального значення сприяли прискоренню пристосування до умов життя, на відміну від пристосування шляхом фізіологічних змін. Це означає, що головне навантаження еволюції поступово зміщується зі сфери фізіологічних змін, можливостей пристосування у сферу психіки, її змін і розвитку. Зміни та розвиток психіки, посилення її активної ролі виявились більш швидкими та більш надійними у пристосуванні до умов життя, у забезпеченні життєдіяльності, виживанні індивіду, виду, популяції. Все це стало поштовхом для розвитку мозку. Виникла потреба в особливому органі, який здібний узагальнювати набутий досвід, закріплювати, відбирати, систематизувати, відтворювати інформацію, цілеспрямовано використовувати її. Як наслідок, майже припиняється значення фізіологічних змін, фізіологічного пристосування до умов життя, і швидкими темпами зростає роль психіки у цьому процесі. Тепер на місце фізіологічного пристосування до умов життя стає свідомо зміна і пристосування умов життя у відповідності з потребами та інтересами людини.

Особливу роль починає відігравати цілепокладання. Ціль, що виникла як усвідомлення необхідності певної діяльності для досягнення певного результату, стає внутрішнім імперативом. Необхідність реалізації цілей обумовлює потребу в пізнанні. А пізнання властивостей, зв'язків, законів, можливість їх практичного свідомого використання створює перспективу свободи. Свобода – це основана на усвідомленні

потреб і інтересів, на знанні об'єктивних зв'язків, законів (об'єктивної необхідності) можливість свідомого визначення цілей діяльності та вибору засобів їх досягнення. Свобода перетворює людину на активного творця свого життя, досягнення щастя.

Узагальнюючи сказане, можна зробити висновок, що початком людини є:

1) виникнення опосередкування задоволення життєвих потреб системою соціальних потреб і формами діяльності, що їм відповідають;

2) перехід від фізіологічного пристосування до умов життя, що постійно змінюються, до свідомої цілеспрямованої зміни і пристосування умов у відповідності з потребами та інтересами людини, людина не просто пристосовується до природних умов життя, а пристосовує їх, змінюючи і перетворюючи у відповідності зі своїми потребами та інтересами;

3) в природі, в житті тваринного світу об'єктивні закони діють стихійно, а в суспільстві – через свідому діяльність людей.

На основі сказаного можна зробити висновок, що в узагальненому вигляді сутність людини полягає в тому, що її життєдіяльність (сутність першого порядку) оснований на матеріальному виробництві (сутність другого порядку), яке здійснюється в системі суспільних відносин (сутність третього порядку); є процесом свідомої, цілеспрямованої (сутність четвертого порядку), перетворювальної на основі свободи творчої дії, що спрямована на природу і саму людину (сутність п'ятого порядку) для забезпечення свого існування, функціонування та розвитку. Слід ще раз підкреслити, що різні порядки сутності людини – це не історично послідовні етапи її становлення. Вони всі виникають як єдиний процес, одноразово, взаємно обумовлюючи одне одного.

Розкриття соціально-діяльної сутності людини дає можливість зробити ряд висновків відносно сутності історичного процесу, сутності та спрямованості розвитку суспільства як особливої системи.

Сутність історичного процесу, з цієї точки зору, полягає в тому, що він являє собою процес становлення і розвитку людської сутності. Цей процес здійснюється в діалектичному взаємозв'язку потреб і діяльності, взаємозв'язку закону зростання (сходження) потреб і закону зростання (сходження), і ускладнення діяльності.

Джерелом суспільного розвитку є суперечність між потребами і обмеженими можливостями їх задоволення, що обумовлені рівнем розвитку самої людини, виробництва, характером суспільних відносин, масштабністю цілей, рівнем свободи. У цьому процесі потреби виступають в якості певної системи, яка включає в себе життєві потреби, потреби у виробництві знарядь праці, потреби в суспільних відносинах,

потреби в розвитку свідомості, визначенні, реалізації, відтворенні цілей, потреби в свободі, потреби суспільства як цілісності. В якості цілісної системи виступає і діяльність. Вона включає в себе діяльність по задоволенню життєвих потреб, трудову діяльність, діяльність по відтворенню суспільних відносин, діяльність по визначенню, реалізації і відтворенню цілей, діяльність по реалізації свободи, творчість, діяльність суспільства як суб'єкта соціальної дії. Потреби виступають як вихідний імпульс життєдіяльності, який спонукає до активного відношення до дійсності, а діяльність — як засіб, спосіб їх задоволення та передумова їх відтворення й появи нових потреб.

Але визначення сутності людини і сутності історичного процесу — це абстракції, які вказують тільки на ті глибинні зв'язки і відносини, які складають основу життєдіяльності людини, її поступального розвитку, а також характеризують якісну відмінність людини від тварини. Їх визначення є необхідною умовою для дослідження реальних процесів життя, але вони ще не дозволяють зрозуміти всю його складність. Тому необхідною умовою для дослідження конкретного ходу історії слід зроби́ти сходження від сутності до дійсності.

Поняття «дійсність» живається у різних значеннях. Частіше за все дійсність розглядається як існуюча сукупність природних і суспільно-історичних предметів, явищ, процесів. Вона є результатом закономірного розвитку природи, суспільства, мислення. Ця сукупність виступає як результат процесу саморозвитку, взаємодії предметів, явищ, процесів. В історії філософської думки мали місце інші розуміння дійсності (Сократ, Платон, Демокріт, Аристотель, Гоббс, Гегель та ін.). Часто дійсність пов'язувалась з істинністю: істинність є дійсність.

Не заперечуючи значення таких підходів до розуміння дійсності, слід зауважити, що справа не у визнанні наявності сукупності предметів, явищ, їх існування. Вочевидь, дійсність доцільніше розглядати у її взаємозв'язку з сутністю. Тому можна сказати, що дійсність є спосіб прояву, існування, функціонування, розвитку сутності, це прояв сутності в реальних, конкретних формах, в реально існуючих предметах, явищах, процесах.

Наприклад, сутність життя полягає в тому, що це спосіб існування складних, відкритих систем, що розвиваються, саморегулюються, головною умовою існування яких є обмін речовин з зовнішніми умовами. Регулятором цього обміну речовин є потреба. Сутність будь-якої життєдіяльності полягає в тому, що вона є процесом задоволення, відтворення і народження нових потреб, який здійснюється на основі активної взаємодії з умовами існування. В дійсності ця сутність проявляється у

величезній кількості самих різноманітних форм живих організмів: від одноклітинних до високоорганізованих тварин і людини. Вони можуть існувати в якості дійсності тільки тоді, коли є процес обміну і народження потреб. З припиненням появи потреб припиняється життя. Отже, наявність дійсності в якості форм живого не є тотожною з дійсністю в якості неживої природи. Але жива і нежива природа — це прояв сутності матеріальної єдності світу. Матерія тут виступає як сутність, яка є субстанціональною основою всього існуючого (дійсності в її всезагальному існуванні). Вся багатоманітність дійсності — це різні форми прояву, існування матерії. Дійсність — це спосіб буття сутності. Необхідно особливо підкреслити, що дійсність — це спосіб прояву, існування, функціонування, сутності, який обумовлений як самою сутністю та її внутрішньою структурою, так і зовнішніми умовами, в яких ця сутність проявляється, при чому, зовнішні умови можуть активно впливати на прояв сутності, сприяти її прояву, розвитку, а можуть і деформувати її і навіть призвести до заміни однієї сутності іншою. Наприклад, виникнення капіталізму, сутність якого полягає в тому, що він є процесом виробництва додаткової вартості на основі купівлі-продажу робочої сили при наявності приватної власності капіталіста на засоби виробництва і результати праці, в дійсності проявляється в різних країнах по-різному. Англія, Франція, Німеччина та інші країни характеризуються специфічними особливостями зародження, прояву, становлення, функціонування капіталізму як суспільства.

І тут значну роль відіграли зовнішні фактори: традиції та особливості історичного розвитку кожної з цих країн, а також особливості взаємозв'язків кожної з них з іншими країнами, особливості міжнародних відносин. Країни, які стали на шлях розвитку капіталізму пізніше, зазнають значного впливу на цей процес з боку розвинутих капіталістичних країн. Розвинуті країни, переслідуючи свої національні інтереси, можуть боротися за ліквідацію існуючого суспільного ладу в інших країнах, якщо він не відповідає цим інтересам (процес колонізації, діяльність США проти Куби, Югославії, Іраку тощо).

Враховуючи ці особливості взаємозв'язку сутності і дійсності, можна сказати, що і сутність людини може проявлятися в дійсності по-різному. Ця багатоманітність прояву сутності людини обумовлена, в першу чергу, тим, що сама сутність багатопорядкова, а також тим, що вона пов'язана з різними сторонами об'єктивного світу. Так, кожен з розглянутих порядків сутності людини має свою, специфічну форму прояву. Наприклад, сутність першого порядку, яка характеризує людину насамперед як живу істоту і акцентує увагу на ту, найбільш загальну основу,

на якій здійснюється сама життєдіяльність (обмін речовин, який виступає як процес задоволення, відтворення і народження нових потреб на основі активної взаємодії з умовами існування), в своїй дійсності є не що інше, як реальний процес життя у всьому багатстві і різноманітності життєвих потреб людини та способів їх задоволення.

Сутність другого порядку, яка розкриває залежність задоволення життєвих потреб людини від процесу виробництва, в якому виробництво знарядь праці стає особливою потребою, у своїй дійсності проявляється в якості продуктивних сил суспільства (людина з її потребами і засоби виробництва), в їх функціонуванні, як безпосередній процес матеріального виробництва, в якому і за допомогою якого людина створює засоби для забезпечення своєї життєдіяльності.

Сутність третього порядку, яка виражає залежність життєдіяльності людини від характеру суспільних відносин, в своїй дійсності виступає як система суспільних відносин, що включає в себе: економічні відносини, відносини історичних спільностей людей (рід, плем'я, народність, нація, народ ...), шлюбно-сімейні відносини, відносини побуту, міжособові, між суспільством і особою, відносини людини і природи.

Сутність четвертого порядку, яка розкриває залежність життєдіяльності людини від ступеню усвідомлення людиною свого відношення до світу, до себе, від визначення реалізації і відтворення цілей, у своїй дійсності проявляється як система суспільної свідомості у всьому багатстві її структури, як духовне життя суспільства.

Сутність п'ятого порядку, яка розкриває залежність життєдіяльності людини від рівня свободи, у своїй дійсності виступає як реальний процес творчої діяльності, що спрямований на перетворення об'єктивних умов життя і самої людини відповідно до своїх потреб та інтересів. Це процес, в якому людина виступає як суб'єкт соціальної діяльності, який від пристосування до умов життя переходить до пристосування природних умов для забезпечення своєї життєдіяльності.

Подібно до того, як різні рівні (порядки) сутності людини у своїй єдності складають сутність людини як цілісність, як основу життєдіяльності і обумовлюють якісну відмінність людини від тварини, так і різні сторони дійсності представляють людську дійсність як цілісність, що охоплює всі без виключення взаємозв'язки між людиною і природою і між самими людьми.

2.2. Суспільство та особа – суб'єкти і носії людської сутності

Слід відзначити, що в цілому ряді наукових праць проблема сутності людини викладається спрощено і навіть в перекрученому вигляді. Чимало авторів, розглядаючи проблему сутності людини, піддають критиці положення К.Маркса, в яких стверджується, що сутність людини у своїй дійсності є сукупність (ансамбль) усіх суспільних відносин. Аналізуючи цю тезу, вони стверджують, що за Марксом «сутність людини є сукупність усіх суспільних відносин». Вони механічно випускають слова «в своїй дійсності», і тим самим спотворюють думку Маркса. У Маркса ж не сутність людини є сукупністю (ансамблем) усіх суспільних відносин, а сутність у своїй дійсності. Сутність і дійсність не одне й те саме. Дійсність, як зазначалось раніше, є реальний прояв сутності, що обумовлений як самою сутністю та її внутрішньою умовою, так і зовнішніми умовами, факторами, в яких і за допомогою яких вона проявляється. Зовнішні умови, фактори можуть сприяти прояву сутності в її адекватному стані, а можуть гальмувати, деформувати, спотворювати її і навіть призвести до заміни однієї сутністю іншою.

Підмінивши сутність способом її прояву дійсністю, ці дослідники вважають, що сутність зводиться до механічної сукупності суспільних відносин.

Отже, в узагальненому вигляді, сутність людини у своїй дійсності проявляється як система (ансамбль), сукупність всіх зв'язків і відносин, в яких і за допомогою яких здійснюється людська життєдіяльність. Але якщо це система відносин, то вона не може існувати без її носіїв (хто до чого і до кого відноситься). Такими основними суб'єктами і носіями цих відносин, а, отже, – і сутності людини є суспільство та особа.

Суспільство – це не просто сукупність індивідів, це система зв'язків і відносин, в яких протікає життєдіяльність людей. Це – людина в системі суспільних відносин. Кожне суспільство характеризується певним рівнем розвитку життєвих потреб і способів їх задоволення (сутність першого порядку), притаманним йому рівнем розвитку виробництва (сутність другого порядку), певною системою і характером суспільних відносин (сутність третього порядку), рівнем розвитку суспільної свідомості, рівнем інтелектуального розвитку і масштабністю цілей, які люди ставлять перед собою (сутність четвертого порядку), рівнем свободи і творчості (сутність п'ятого порядку). Йому властиві загальнолюдські потреби, від задоволення яких залежить сама можливість існування людини, можливість виживання людства. Отже, суспільство виступає в якості суб'єкта і носія людської сутності, суб'єктного її буття.

Інакше кажучи, суспільство виступає в якості суб'єктного буття дійсності людської сутності.

Так само суб'єктом і носієм людської сутності є особа. Особа – це індивідуально неповторна форма прояву, існування, функціонування всієї системи суспільних відносин. Це – людина конкретних історичних умов і конкретних суспільних відносин, індивідуальна форма прояву, буття людської сутності. Особа як і суспільство, є суб'єктом і носієм життєвих потреб і способів їх задоволення, суб'єктом і носієм суспільного виробництва, суб'єктом і носієм суспільних відносин, певного рівня розвитку суспільної свідомості і цілепокладання, суб'єктом і носієм свободи і творчості. Це індивідуальне суб'єктне буття сутності людини, прояв її в формі особи.

Звичайно, суспільство має складну внутрішню структуру. Складною є і особа. Ці два поняття в найбільш загальній формі виступають як суб'єкти і носії сутності людини, як суб'єктне буття людської дійсності.

Але суспільство і особа існують не самі по собі, а в тісній взаємодії. Їх життя на кожному етапі історії приймає конкретні форми прояву. Кожний етап в розвитку суспільства характеризується певною внутрішньою структурою, певними формами взаємозв'язків між соціальними суб'єктами: між суспільством і особою, між самими людьми, суспільством і природою. Специфічними особливостями характеризуються і особи.

1.3. Культура в системі форм людської дійсності

Найбільш загальними формами прояву, існування, функціонування сутності людини, формами людської дійсності є суспільно-економічна формація, цивілізація, культура, людство. Це окремі, непов'язані між собою сфери життя, це різні сторони, різні аспекти прояву багатогранності життєдіяльності людини, єдиного процесу життя і розвитку суспільства.

Доцільно відмітити, що дуже часто при аналізі складних систем не звертається увага на те, що ці системи не просто складаються з різних структурних елементів, що ці елементи можуть виступати як різні якісні характеристики системи. Йдеться про багатоякісність предметів: один і той самий предмет може проявитись в різних якостях. В природі існують не якості, а предмети, яким притаманні різні якості. Наприклад, якась конкретна людина може розглядатись в якості чоловіка чи жінки, сина чи доньки, спеціаліста тощо. Це різні характеристики одного й того самого об'єкта, які окремо не існують.

Це стосується й сутності людини. У своїй дійсності вона проявляється в таких формах як формація, культура, цивілізація, людство.

Форми людської дійсності являють собою тільки різні сторони прояву людської сутності. Тому саме соціально-діяльна сутність людини є субстанціональною основою всіх цих форм людської дійсності. І не можна зрозуміти специфіку кожної з них або у їх взаємозв'язку, не виходячи з розкриття сутності людини.

Отже, суспільно-економічна формація виступає як структурно-змістовний аспект прояву сутності людини. І тут головним постає питання про те, яким чином влаштоване суспільство, з яких структурних елементів воно складається, яка існує взаємодія між ними. Такими головними структурними елементами формації виступають продуктивні сили (як матеріально-технічна її основа) та економічні відносини, які разом з продуктивними силами складають спосіб виробництва (матеріально-економічна основа формації); система відносин історичних спільностей людей, шлюбно-сімейні, побутові, міжособові відносини, відносини суспільства та особи; відносини людини і природи, а також система духовних відносин. Важливим структурним елементом формації є система інститутів, які виконують регулятивну функцію. Інтегрованим виразом суспільно-економічної формації виступає суспільний лад, основу якого складають економічні відносини і інститути, які забезпечують їх функціонування. Суспільний лад визначає загальний для даної формації спосіб, ступінь і характер життєдіяльності людей, спосіб задоволення їх життєвих потреб. Це є онтологічний аспект людської життєдіяльності, реальний спосіб буття людини.

Цивілізація – це організаційно-регулятивний аспект людської життє-діяльності, аспект людської дійсності, де на перший план постає питання про те, як, якими засобами здійснюється регулювання взаємовідносинами між людьми, які встановлюються взаємовідносини між суспільством і особою, між самими людьми, які права і свободи надає суспільство особі, різним соціальним суб'єктам, яким чином забезпечується втілення в життя цих свобод.

Людство виступає в формі всезагального суб'єкта буття людської сутності. Якщо суспільство – це система взаємозв'язків і взаємовідносин, в яких і за допомогою яких здійснюється життєдіяльність людини, то людство – це суб'єктне буття суспільства. В цьому плані суспільство характеризується як та цілісність, якій притаманні певні всезагальні потреби, без задоволення яких життя взагалі стає неможливим. І задоволення цих потреб – потреб виживання – вимагає об'єднання сил всього людства як єдиного соціального суб'єкта. Отже, людство – це всеза-

гальне суб'єктне буття сутності людини, одна з всезагальних форм її прояву, форма людської дійсності.

Так само слід розглядати і культуру. Методологічною основою розуміння сутності культури є розкриття сутності людини. Саме сутність людини є субстанціональною основою культури. Тому виявити сутність, якісну визначеність культури можна тільки тоді, коли вона буде розглядатись у взаємозв'язку з усіма сторонами життєдіяльності людини. У той же час, вона сама, як особливий феномен, характеризується своєю сутністю та особливостями її прояву в дійсності.

Розуміння сутності людини та особливостей її прояву в дійсності є необхідною методологічною основою для розкриття сутності і внутрішньої структури культури. Сутність людини і культура пов'язані як сутність і її дійсність, як зміст і форма, як одна з сторін, одна з загальних форм прояву, буття сутності людини. Без сутності людини нема культури, і без культури нема сутності людини. Тому культура виступає по відношенню до сутності людини не як якийсь історично минулий феномен, вони нерозривні. Становлення людини і є становленням культури. А можна сказати, що становлення культури є одна з загальних форм становлення, функціонування, розвитку, прояву сутності людини. Саме тому сутність людини являє собою субстанціональну основу культури.

Культуру можна розглядати під різними кутами зору, але важливим є, насамперед, її місце в життєдіяльності людини. Загальновідомо, що без розкриття сутності того чи іншого явища, процесу неможливо зрозуміти особливості її проявів.

Тому, попри різноманітність проявів, конкретні форми існування культури у різних народів на різних етапах історії – все це рівні конкретно-історичної форми, прояву, становлення, функціонування та розвитку культури.

Розділ II.

СПЕЦИФІКА КУЛЬТУРИ ЯК ФОРМИ ЛЮДСЬКОЇ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

2.1. Основні напрямки дослідження культури

Вирішенню питання про специфіку культури як феномену життєдіяльності людини приділяли увагу й прагнули розкрити його сутність чимало мислителів різних історичних епох: філософи, історики, філологи, мистецтвознавці, соціологи, психологи, етнографи, археологи, антропологи та ін. Це проблема не нова.

Проблемою культури почали займатися ще видатні мислителі далекого минулого. Від тих часів погляди на культуру постійно змінювались, хоча розвиток її йшов у певному історичному руслі і може розглядатись як історія культури. Тому слід окремо говорити про історію поглядів на культуру і про історію самої культури. У той же час, ці два аспекти дослідження культури взаємопов'язані, бо особливості історичного розвитку культури з необхідністю обумовлюють специфіку розвитку поглядів на неї як на особливий феномен. Але якщо в історії культури домінує об'єктивна логіка її становлення та розвитку, то в історії поглядів на культуру особливого значення набувають інтереси дослідників, з позиції яких здійснюється оцінка процесу розвитку культури. Під впливом інтересів погляди на культуру набували різних відтінків, формувалось суб'єктивне бачення, розуміння, оцінка культури, ставлення до неї. Слід відзначити, що навіть тоді, коли термін «культура» (від лат. *cultura* – обробка, вирощування, виховання), який вперше був вжитий видатним римським мислителем і політичним діячем Цицероном (106 – 63 рр. до н.е.), не набув значення категорії, що узагальнювала уявлення про сутність культури, її зміст та структуру, дослідження самого феномена культури як особливої сфери життєдіяльності людини привертало до себе все більшу і більшу увагу багатьох дослідників.

В період формування уявлення про культуру головна увага приділялась об'єкту діяльності людини. Це була обробка землі, вирощування

рослин, приручення тварин, обробка предметів природи. Але згодом значущими стали не об'єкти діяльності людини, а сама діяльність, в результаті якої відбувалася обробка, переробка предметів дійсності. Згодом увага почала переноситись з самої діяльності на її результати. І культура розглядалась як сукупність матеріальних і духовних результатів діяльності. Пізніше акцент був перенесений з діяльності її результатів як таких на їх оцінку. Головна увага стала приділятися не самій діяльності, а тому, яке значення, яку цінність мали для людини результати цієї діяльності. Ще пізніше акцент був перенесений на саму людину, яка є і творцем, і оцінювачем, і споживачем результатів своєї діяльності. Адже все залежить, насамперед, від самої людини. І культура почала розглядатись як процес творення і відтворення людини, процес становлення і розвитку людини як суб'єкта історичного процесу.

Особливо важливим постає питання про те, що ж є основою культури, і що являє собою людина за своєю природою і сутністю.

Варто визначити, що в античні часи людина почувала себе безпосередньою складовою часткою природи. Навіть боги розглядались як частина природи. В спілкуванні з природою виростала впевненість, що саме природа здатна дати все необхідне для забезпечення людської життєдіяльності. Але й в той час людина починає осмислювати своє особливе місце в природі, своє ставлення до неї і до себе, до спрямованості своєї діяльності.

В грецькій і римській античності особлива увага приділялась: 1) обробці землі, вирощуванню рослин, тварин (землеробство, сільське господарство); 2) формуванню, вихованню повноцінного громадянського полісу. Це здійснювалось за допомогою освіти, виховання, набуття навичок. Греки створили специфічну систему освіти, що була спрямована на формування людини як особи з притаманними їй ціннісними орієнтаціями. Отже, в той час сфера, яку прийнято називати культурою, своїм основним завданням мала формування людини-громадянина полісу.

З виникненням держав, імперій, що супроводжувалось втратою полісами своєї самостійності, відпала потреба в формуванні громадянина полісу. В умовах соціальної нестабільності почали втрачати своє значення ті цінності, які були вироблені історично, поширились скепсис, невіра в майбутнє. Нові космічно-імперські орієнтації підкреслювали безсилля людини перед соціумом, перед необхідністю переходу до інших порядків життєдіяльності. Надії на краще майбутнє почали пов'язуватись з вірою в спасителя і в чудо.

В епоху середньовіччя руйнування соціоприродного порядку, втрата впевненості у своєму майбутньому, призвели до зміни уявлень про сам

світ і людину в ньому, про саму сутність життєдіяльності. Посилення впливу релігії на всі сфери життя сприяло закріпленню релігійної картини світу і людини в ньому.

В епоху Відродження було здійснено важливий крок, направлений на звільнення нової культури, яка зароджувалась в процесі формування нових суспільних відносин, від впливу релігії. Посилення розвитку виробництва, науки, мистецтва розкрили творчі здібності людини, її можливості змінювати умови свого життя завдяки активній праці. Виникла потреба усвідомлення цих дійсних можливостей людини, розуміння нею своєї сутності. І це усвідомлення знайшло своє втілення в новій культурі, яка за своєю суттю була гуманітарною, світською, спрямованою на утвердження права людини самостійно визначати цілі свого життя і добиватися їх досягнення, права на самостійність мислення, на творчість, на прояв своєї могутності. Гуманізм відіграв величезну роль, пробудивши інтерес до людини, до розкриття суті людського існування, його якісної відміни від неживої і живої природи.

Гуманізм знайшов своє втілення серед діячів літератури, мистецтва, чиновників, світської інтелігенції. Центральною фігурою стає не бог, а людина. Бог розглядається як першопричина всього існуючого. Людина – як центр всесвіту. Суспільство – не продукт божої волі, а результат людської діяльності. Людина характеризується новим рівнем самосвідомості: усвідомленням сили свого розуму, таланту, результативності і значимості своєї творчої діяльності.

У XVIII ст. термін «культура» набуває категоріального статусу і вживається для означення сфери життєдіяльності, обумовленої творчою, активною діяльністю людини. Природа ж людини, її відмінність від усього живого вбачалась в тому, що вона є мислячою істотою, яка діє за вказівками свого розуму.

В понятті «культура» знайшло своє втілення усвідомлення уособлення людини від божественного і природного світів, усвідомлення того, що світ її буття є результат її активної творчої діяльності. Інакше кажучи, світ культури – це світ людини, який створила вона сама.

Мислителі Нового часу звернули увагу на те, що людина – не результат творіння зовнішніх сил, об'єкт їх впливу, а активний, діючий суб'єкт, творець свого життя. Вперше термін «культура» в розумінні всього, що створено людиною, вжив Самюель Пуффендорф (1632 – 1694).

Узагальнюючи викладене, можна констатувати, що зміст культури набув значення світу людини, світу, в якому людина проявляє себе як його творець. Такий підхід до розуміння культури був величезним досягненням того часу.

Але залишались в тіні відповіді на питання про обумовленість мотивів людської діяльності. Утвердження капіталізму вимагало розвитку природничих наук, пізнання і практичного використання законів об'єктивної дійсності, що зумовило значне посилення прагнення до наукового пізнання взаємовідносин людини і світу її буття. Зароджується початки наук про суспільство, його природу, тенденції розвитку. У зв'язку з цим особливого значення набуває питання про культуру як особливий феномен, її місце в життєдіяльності людини.

З того часу навколо питання про культуру, її сутність, місце в життєдіяльності людини, тенденції і закономірності її розвитку стали предметом дослідження багатьох мислителів, предметом суперечок, зіткнення різних точок зору.

Значного поширення набули натуралістична та ідеалістична концепції культури. Поява натуралістичної концепції мала свої історичні передумови. Швидкий розвиток виробництва обумовив необхідність розширення і поглиблення пізнання природи, що знайшло свій вираз у цілому ряді відкриттів в галузі природознавства. Все більшого визнання набувала ідея розвитку в природі, його поступального характеру. Цей принцип історизму був перенесений і на суспільство. Розвиток суспільства почав розглядатись як прогрес людства. Відбувся поворот від натурфілософії до філософії історії. Історія розвитку людини сприймалась як історія людського розуму. [4, с. 554] Ця історія людського розуму проявлялась у результатах творчої діяльності людей, в характері суспільних відносин, в політичній організації суспільства, у звичаях, традиціях. На перший план виступала спроба представити розвиток суспільства в його цілісності.

В той час тільки починався процес формування понятійного апарату. Зокрема, йдеться про становлення понять «культура» і «цивілізація». Чіткого розмежування між ними не вбачалось, і часто вони розглядались як синоніми. Більше того, поняття «цивілізація» вживалось частіше.

Термін «цивілізація» (особливо у французьких просвітителів) вживався для характеристики суспільства як певної системи з її успіхами, соціальними суперечностями, соціальною структурою, політичними формами правління. Основною ознакою цивілізованості суспільства вважалась наявність держави, яка виконує регулятивну функцію в усіх сферах життя людей. У той же час вже мало місце усвідомлення наявності нерівності, пригноблення одних верств населення іншими, одних народів іншими. Це доводило, що наявність цивілізації, виконання державою регулятивної функції не було однаково бажаним для всіх людей.

Засобом подолання соціальних конфліктів, встановлення нормальних взаємовідносин між суспільством і особою, між державою і всіма соціальними суб'єктами вважалося вдосконалення розуму, розвиток свідомості, самосвідомості, а метою розуму вважалося досягнення людиною щастя. Щастя частіше за все розумілось як досягнення такого стану, коли людина зможе реалізувати свої природжені задатки, здібності, покликання, коли вона зможе вільно задовольняти свої потреби, коли об'єктивно будуть створені умови, які забезпечують можливість перетворення бажаного в реальність, дійсність.

Бажання досягнення щастя є прояв природної спрямованості життєдіяльності кожної людини і всіх людей на збереження свого існування. Всі прагнення людини витікають з її природи, вони є природні, тому завданням розуму є сприяння досягнення того, що закладено самою природою. Але цей аспект розуміння життєдіяльності людини дещо виходить за рамки цивілізаційного підходу. Тому поняття «культура», хоча й вживалося як синонім «цивілізація», вимальовувалося як своєрідне розуміння сутності людини і її історії. Якщо при вживанні поняття «цивілізація» увага в першу чергу зосереджувалася на характеристиці особливостей взаємовідносин в суспільстві, регулюванні їх засобами держави, суперечностей, конфліктів, то при вживанні поняття «культура» увага зосереджувалася переважно на характеристиці розвитку людини як розумної істоти. Але підкреслювалося, що розумна діяльність людини — це пряме продовження, а точніше — одна зі сторін розвитку природи.

Тому суть натуралістичної концепції культури полягає в тому, що вона (культура) виступає в якості однієї з форм природної еволюції, однією з форм руху матерії. Отже, історія суспільства проявляється як поширення законів природи на явища суспільного життя. Культура, в цьому плані, не має якісної відмінності від природи.

Подальший розвиток змісту поняття культури знаходить у німецькому просвітительстві. Ідеї просвітительстві в Німеччині розвивались в умовах, що мали певні особливості. В силу того, що в Німеччині ще не визріли підстави для усунення феодалних відносин, феодалного суспільного ладу і для рішучих дій, спрямованих на перебудову суспільства, в розвитку історико-філософських ідей стало характерним поширення абстрактно-теоретичних, умоглядних концепцій історичного розвитку. На перший план висувались питання не економічної і політичної перебудови суспільства, а проблеми моралі, морального виховання людини. Перевага морально-антропологічних проблем над соціально-економічними та соціально-політичними сприяла тому, що для характеристики проблем розвитку суспільства все частіше стало

використовуватись поняття «культура». Намітилось певне розмежування в розумінні змісту понять «цивілізація» і «культура». Термін «цивілізація» вживався для характеристики соціально-економічного і соціально-політичного розвитку суспільства. Термін же «культура» став вживатись переважно при визначенні процесу соціального розвитку, що здійснювався за допомогою розуму, природних можливостей, задатків людини, процесу розкриття розумної основи розвитку суспільства. Причому, «розум» розглядався як певна об'єктивна основа природної і суспільної дійсності, як універсальна сила.

Ці ідеї знайшли своє втілення в працях представника німецького просвітництва І.-Г. Гердера. Гердер вважав, що єдиною розумною основою природи і суспільства є Бог. Але Бог у Гердера – це об'єктивно існуючий закономірний взаємозв'язок між предметами, явищами, процесами природи і суспільства. Як в природі, так і в суспільстві все знаходиться у взаємозв'язках. Кожна людина теж знаходиться у безмежній кількості зв'язків з іншими людьми. Процес формування кожної людини відбувається під їх впливом шляхом засвоєння набутого людством досвіду, вироблених практикою життя звичаїв, традицій, моральних і інших установок. Цей процес формування людини і є, за Гердером, культурою. У той же час культура виступає як сфера, в якій і завдяки якій проявляються універсальні закономірності, що охоплюють всесвіт, вона є прояв світового порядку. У своєму становленні людина прагне досягнення щастя. А це є, по Гердеру, дійсний гуманізм. Натуралізм в розумінні культури тут проявляється в тому, що процес становлення, формування людини виступає як прояв природної необхідності, всезагальної закономірності, а, отже, розумності. Таким чином, історія людства виступає в якості безпосереднього продовження історії природи. Як результат, залишилась нерозкритою специфіка людини як суб'єкта, який свідомо і цілеспрямовано впливає на навколишній світ і є творцем світу свого життя.

Обмеженість натуралістичного розуміння культури не давала можливості виявити власне специфіку людини, її якісну відмінність від неживої і живої природи. Спроба подолати цю обмеженість була зроблена представниками класичної німецької філософії.

Одним з перших філософів, хто виявив увагу до цієї проблеми, був Еммануїл Кант (1724 – 1804). Кант виходив з того, що процес становлення, формування розумної людини не можна безпосередньо вивести з особливостей, закономірностей розвитку природи. Кант, розділивши світ на світ природи і світ свободи, висловив думку, що людина, як і всяка жива істота, безпосередньо пов'язана з природою і підкоряється

її закономірностям. Але він не погодився з положенням, що розумність людини проявляється як відповідність її вчинків характеру дії закономірностей природи. Дійсна розумність людини полягає і проявляється в її здібностях приймати рішення і діяти незалежно від природи, в її свободі. Вище призначення розуму – це моральне вдосконалення, моральне існування людини. Долаючи натуралізм, Кант дійшов висновку, що не можна, виходячи з природних основ, пояснити закономірності та тенденції розвитку суспільства. Це можна зробити, тільки виходячи з врахування того, що людина становиться, формується на основі розвитку своїх задатків шляхом засвоєння нагромадженого досвіду, здобутих надбань, які передаються від покоління до покоління. Цей процес формування людини умовами і шляхом вдосконалення своїх задатків Кант називає культурою.

Отже, за Кантом, культура являє собою здатність людини ставити будь-які цілі і добиватися їх реалізації незалежно від природи. Здобуття розумною істотою здібності ставити любі цілі взагалі (означає, в його свободі) – це КУЛЬТУРА. Не природа визначає ставлення людини до дійсності, а людина, визначаючи свої цілі, активно впливає на природу, підкоряючи її своїм цілям. Головна ціль культури, за Кантом, – досягнення морального розвитку людей.

Значну роль в розвитку теорії культури відіграли представники неокантіанства В. Віндельбанд та Е. Кассіерер. Зокрема, В. Віндельбанд підкреслював, що «необхідно осягнути сутність функції, яка являє собою те загальне, що є присутнім у всіх окремих культурних діяльностях, як би по рівному не оброблявся ними зміст, а це означає не що інше, як самосвідомість розуму, який породжує предмети і в них царство свого значення» [14, с. 67].

Е. Кассіерер вказує, що необхідно відрізнити те, що стверджує культуру як ціле, на відміну від окремих її проявів, і в чому полягає сенс культури. Він писав: «Що ж є ціле духовної культури? Що являє собою ціль культурної діяльності, її призначення, її смисл...? Головне досягнення усіх форм культури полягає в тому, щоб створити всезагальний світ людяності, «єдиний космос...» Нас більше не цікавлять окремі твори мистецтв, продукти релігійного чи міфологічного мислення, нас цікавлять ті рушійні сили, та ментальна активність, які потрібні для їх створення. Якщо ми зможемо зрозуміти характер цих сил, якщо зрозуміємо їх не з точки зору їх історичного виникнення, але з точки зору структури, якщо зрозуміємо, у чому їх відмінність і в чому всупереч цим відмінностям їх взаємодію, то це буде означати, що ми досягли нового знання про характер людської культури» [26, с. 111, 140-141, 147].

Й.-Г. Фіхте і Ф.В. Шеллінг вважали, що субстанціональною основою культури є «родова сутність» людини, вона є прояв в індивідуальній життєдіяльності загальнолюдського початку. При цьому залишалось в тіні питання про те, що ж є дійсним початком людини.

Г.В.Ф. Гегель вважав, що індивід може бути пов'язаний з «родом» тільки шляхом осягнення «духовної субстанціональності цілого». Під культурою він розумів формування, становлення індивіда, в процесі якого людина повинна осягнути всі ступені розвитку абсолютного духу. Отже, тут культура проявляється як розвиток свідомості. За допомогою культури людина прилучається до духовної сутності світу.

Український філософ Г. Сковорода (1722 – 1794) у своєму вченні про три світи вперше поставив питання про культуру як окремих, незалежний від природи символічний світ, в якому цінності людського буття, все святе і божественне в ньому розкриваються і побутують у символічній формі. Сковорода вважав, що символічний світ є шляхом до самопізнання людиною своєї духовної людської сутності, «Бога в собі».

Таким чином, з точки зору мислителів XVIII – XIX ст. культура охоплює сферу духовного життя людей, тому і вся практика, історичні досягнення, всі надбання історії обумовлені діяльністю свідомості. Людина пов'язана з культурою не через життєдіяльність, а через ідеологів.

В сучасних умовах сформувались три основні напрямки дослідження культури: філософія культури (культурафілософія), історія культури і наука про культуру (культурологія). Характерно, що представники цих основних підходів часто протистоять один одному. В дійсності ж це тільки різні аспекти дослідження культури як феномена людської діяльності (В. Межуєв, Е. Орлова, Є. Зільберман та ін.). Слід відзначити, що в межах кожного з цих підходів існують різні аспекти розв'язання основних поставлених задач. (Ю. Олтман, М. Бахтін, С. Аверінцев, В. Біблер, Л. Баткін, А. Гуревич, А. Кробер, К. Клакхон, М. Мід). Багато уваги приділяється розкриттю сутності культури (Е. Баллер, С. Косолапов, В. Большаков, В. Давидович, Ю. Жданов, Л. Карпова, Л. Коган, Е. Маркарян, В. Межуєв, Ю. Осічнюк, В. Шинкарук та ін.). Значна кількість досліджень культури присвячена розкриттю взаємозв'язків культури з різними сторонами життя суспільства та особи. Так, цілий ряд праць присвячений дослідженню традицій в історії культури (А. Спіркін, В. Карпушін, О. Благой, Р. Будаčov, Ю. Давидов, П. Гайденко, Ш. Ходашелі, А. Гуревич та ін.). Численні дослідження приділяють увагу проблемі людини в культурі (В. Большаков, С. Бородавкін, Є. Бистрицький, В. Козловський, С. Пролеев, В. Малахов, В. Шинкарук та ін.). В Україні значне місце займає питання розвитку національної культури (Є. Бистрицький, В. Малахов, В. Шинкарук).

Існують і безліч інших підходів до розкриття специфіки культури, її сутності, місця в життєдіяльності суспільства та особи, її взаємозв'язків з різними сторонами життя. Все це говорить про те, що культура займає одне з найважливіших місць в житті людини.

2.2. Сутність культури

Культура – це надто складний, багатогранний феномен людської життєдіяльності, тому існує чимало підходів до її дослідження і відповідно визначень. І кожне з них має право на існування, бо всі вони являють собою узагальнений вираз дослідження тих чи інших її сторін. Визначення культури має важливе значення для осмислення її як особливого, цілісного, внутрішньо структурованого феномена. У визначенні мають бути:

1) виділення найбільш загальних, стійких зв'язків і відношень, які являють собою визначальну її основу;

2) вказівка на її якісну визначеність, характеристика її буття в якості особливого феномена, що є необхідним для розкриття її відмінності від інших соціальних феноменів;

3) вказівка на її роль і місце в системі інших феноменів, на її функції. Загальне визначення культури не виключає визначень, які характеризують ті чи інші її сторони, особливості її прояву, історію становлення і розвитку.

Численні визначення культури доповнюють один одне, що дозволяє повніше осмислити її специфіку як особливого феномена людської життєдіяльності, розкриття рівня її розвитку. Адже рівень культури є показником рівня становлення людини людиною, рівня прояву сутності людини.

Яким би не було визначення культури, кожне з них претендує на розкриття її сутності. Але складність виникає в тому, що береться за основу для визначення: якась одна зі сторін феномена, яка вважається визначальною, або декілька. Відмінності у виборі основи для визначення культури обумовили велику різноманітність дефініцій.

У той же час сформувались певні стійкі підходи. Одним з найпоширеніших підходів є визнання діяльності як всезагальної основи культури. Так, В. Матусев стверджує, що найважливішою умовою дослідження культури стає розкриття сутності ЛЮДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ... Зв'язок між діяльністю і культурою є вихідною, визначальною при її поясненні і вивченні. Прихильники цієї точки зору підкреслюють, що у

вирішенні теоретичних проблем культури необхідно розглядати її як те, що забезпечує реалізацію самої діяльності, як спосіб її існування. Тому, як вказує Е. Маркарян, культура являє собою «специфічний спосіб людської діяльності, який включає в себе надзвичайно складну і багатогранну систему сформованих позабіологічних механізмів (і, відповідно, «вміння» їх актуалізувати), завдяки яким стимулюється, програмується, координується і реалізується активність людей в суспільстві» [44, с. 85].

З точки зору прихильників цієї концепції, зміст культури визначається трьома прошарками соціальних явищ: людина як суб'єкт культурного процесу, культурні цінності, які є об'єктивованими людськими здібностями і талантами, і механізм духовного виробництва, який визначає, які є цінності культури, як вони створюються, освоюються, розподіляються і відтворюються у даному суспільстві. Вони також вважають, що культура не є вид чи різновидність діяльності. Вона не рівнозначна таким її проявам, як практика і труд. Культура і діяльність скоріше співвідносяться через поняття «спосіб», тобто культура є спосіб діяльності. Отже: діяльність – спосіб буття людини, а культура – спосіб діяльності (спосіб способу). Вперше це оголосив Е. Маркарян, а потім П. Федосєєв підтвердив цю тезу на XV Всесвітньому філософському конгресі. Він підкреслив, що культура являє собою історично і соціально обумовлену форму людської діяльності. На XVIII Всесвітньому соціологічному конгресі у своїй доповіді Л. Коган відмічав, що «культура – це прояв діяльно-практичної єдності людини з природою і суспільством» [28, с. 14]. Подібні думки відстоює і М. Каган, який стверджує, що культура є «СПОСІБ ІСНУВАННЯ ЛЮДИНИ і, відповідно, його самого правильно визначити як ДІЮЧУ ІСТОТУ» [23, с. 5]. За вихідне тут береться теза: через поняття діяльності виражається специфіка соціальної форми руху матерії. Категорія діяльності розглядається як одна з фундаментальних абстракцій і пояснюючий принцип. Завдяки цій категорії стає можливим визначити місце людини у світі, її статус, її місце серед всього сушого, специфіку його буття. На цій основі Є. Юдін робить висновок: » діяльність становиться дійсною субстанцією культури, усього людського світу» [69, с. 69].

Значна кількість дослідників культури стверджують, що однією з її характерних сторін є творчість Так, Г. Давидова пише: «Творчість і культура істотно взаємопов'язані. Творчість є динамічний аспект культури, її, так би мовити, «хвилювання всередині себе...».

У свою чергу, і культура може розглядатись як аспект творчості, що виражає історичні (об'єктивовані) передумови та умови, які витікають

з попереднього розвитку можливостей і меж. Творчість неможлива поза культурою, бо у відриві від неї воно позбавляється умов і механізмів свого здійснення, того, завдяки чому і в чому вона реалізується. Але і культура неможлива поза творчістю, бо вона є його об'єктивована форма, його предметне буття» [18, с. 17-18].

Тут варто було б підкреслити, що мова повинна йти не просто про творчість, а про свободу і творчість в їх відношенні до культури, адже одним з структурних елементів культури є культура свободи і творчості. Важко погодитися з Г. Давидовою, що культура є просто об'єктивованою формою творчості, її предметним буттям. Тут співвідношення культури і творчості має розглядатись не як взаємодія різних феноменів. Творчість – це внутрішньо притаманна культурі характерна особливість, тому доцільно говорити про культуру творчості. Творчість – це одна з найважливіших ознак діяльності.

А. Ахієзер також стверджує, що «культура виступає як людська діяльність, яка взята у фокусі здібності конкретизувати зміст внутрішнього ідеального багатства людства в конкретно-історичних умовах, долати обмежені рамки вставлених норм і цінностей і тим самим націлюється на власний саморозвиток» [4, с. 107]. Діяльність розглядається як діалектична єдність опредмечення і розпредмечення. Вона являє собою творчу, активну матеріально-практичну форму дії на світ і на саму людину. Вона – спосіб утвердження людини в світі. Діяльність виступає в якості основи, дійсної субстанції реальної історії, її джерелом руху, тим внутрішнім протириччям, яке забезпечує безперервний розвиток людства. В діяльності практика виступає в якості матеріально-предметної форми дії, яка своїм підсумком має матеріальне перетворення дійсності. Праця розглядається як основа практики.

Прагнення до виразу специфіки феномена культури через категорію діяльності вимагає розглядати все з точки зору внутрішнього розчленування. Різні підходи до розчленування діяльності подані в працях Е. Маркаряна, М. Кагана, В. Афанасьєва, М. Кветного.

Деякі дослідники на цій основі роблять висновок, що культура носить технологічний характер. Так, З. Файнбург стверджує, що «визначення культури є визначення того ж кола явищ, що і визначення суспільства, але переважно тільки під кутом зору узагальнення **ТЕХНОЛОГІЧНОГО КОНТЕКСТУ ДІЯЛЬНОСТІ**» [62, с. 31]. Тобто культура являє собою технологічний аспект суспільного процесу. Вона технологічна за своєю природою. Часто під технологією розуміється хід виробничих процесів, які призводять до якісних змін об'єктів, на які спрямована дія. У той же час, технологія розглядається й у більш широкому

розумінні. Це пояснюється необхідністю осмислення сутності сучасної науково-технічної революції. Поняття технології пов'язується з розробкою визначальних принципів процесу виробництва, які можуть бути поширені і на інші сфери життєдіяльності. У цьому плані технологія розглядається як система послідовних, цілеспрямованих дій, основаних на досягненнях сучасної науки. Але, вочевидь, у найбільш широкому розумінні технологію слід розглядати як активне відношення людини до дійсності, безпосередній процес побудови її життя, а разом з тим і його соціальних умов життя та породжуваних ними духовних уявлень. У цьому сенсі технологія розглядається як внутрішня організація будь-якої свідомої, продуктивної, цілеспрямованої діяльності. Це означає, що в широкому розумінні технологія виступає в якості соціальної технології. Її зміст зводиться до того, що людина відноситься до оточуючої дійсності активно і цілеспрямовано, прагнучи свідомо і планомірно змінювати природні та соціальні умови. На цій основі робиться висновок, що, взяте у широкому загальнотеоретичному розумінні поняття «технологія» допомагає зрозуміти суть культури. Технологічність культури, розуміння її як способу діяльності, дозволяє дійти висновку, що культура являє собою конкретну сукупність прийомів, процедур, норм, що історично змінюються, та характеризують зміст, рівень, спрямованість людської діяльності.

Важливим є й те, що діяльність потребує наявності здібностей, які, з одного боку, можуть вирости з природжених задатків, а з іншого, — формуватись під впливом умов життя і власної активності в життєвих процесах. Здібність знаходить свій вираз у характері діяльності та обумовлює специфіку самої діяльності. У той же час, у процесі самої діяльності розвиваються наявні природжені задатки і формуються нові здібності.

Не заперечуючи значення наукових досліджень культури як способу діяльності, варто відмітити, що цього замало. Справа в тому, що залишається в тіні питання про обумовленість змісту, характеру, ступеня активності, спрямованості самої діяльності. Залишаються нерозкритими джерело виникнення самої діяльності, її субстанціональна основа.

Звичайно, діяльність — це одна з фундаментальних характеристик життя людини. Але вона сама характеризується складним механізмом детермінації, її сутність не може бути усвідомлена без розкриття її основи, вихідних посилок, джерела, рушійних сил, спрямованості. Вона сама обумовлена цілим рядом факторів: потребами, інтересами, бажаннями, цілями, об'єктивними природними і соціальними умовами. А всі вони, разом взяті, являють собою різні сторони прояву сутності людини.

Вже в силу даних цих причин діяльність не може розглядатись в якості субстанціональної основи культури. Субстанціональною основою тих чи інших явищ може виступати те, що в наявній системі зв'язків і відношень виступає в якості граничної основи, її вихідної посилки.

Слід відзначити, що на основі діяльної концепції культури сформувалась точка зору, згідно з якою основою культури слід розглядати систему суспільних відносин. Під цим кутом зору ставиться і питання про співвідношення культури та суспільства. Прихильники цієї точки зору вважають, що культура є підсумок, сума створеного людиною, і фактично культура та суспільне є ідентичні. Прихильники цієї концепції піддають критиці Л. Уайта, з точки зору якого суспільство є момент культури. Критиці піддаються також погляди А. Кребера і Т. Парсонса, які звели розуміння суспільства до відносин між індивідами і групами. Подібні тези базуються на вже приведених висловлюваннях з цього приводу Е. Маркаряна, М. Кагана та інших. Мова йде про положення М. Кагана, що культура є суб'єктом діяльності суспільства, а суспільство є суб'єктом діяльності, а також висловлювання Е. Маркаряна, що культура виступає як функція суспільства. Будучи способом діяльності, обумовленим системою суспільних відносин, вона у той же час відіграє роль засобу регулювання цих відносин.

Як аргумент для підтвердження істинності діяльної концепції культури, висувається думка, що саме суспільні відносини, головним серед яких є відносини з виробництва матеріальних благ, виступають як передумова і умова власне людської діяльності. Від них, від їх характеру залежить спосіб діяльності, тобто – культура. Ці відносини, виникаючи об'єктивно, визначають та обумовлюють той спосіб діяльності, який реалізується в явищах культури.

Виходить, що суспільні відносини передують культурі, вони не відносяться до феномена культури. По відношенню до культури вони виступають як основа, а культура – як їх втілення. З таким обґрунтуванням цієї точки зору погодитись аж ніяк не можна. Не відносини є причиною діяльності, а потреби та інтереси, а також залежність їх задоволення від природних і соціальних умов. Тому суспільні відносини і діяльність являють собою дві сторони єдиного процесу життя людини.

У даному випадку заперечення викликають два моменти: по-перше, суспільні відносини виступають по відношенню до людини не як зовнішній фактор, а як сутнісна характеристика його життєдіяльності; по-друге, суспільні відносини виникають як соціальна форма, в якій і за допомогою якої здійснюється сама життєдіяльність. Вони є формою, змістом якої є життя людини. І поза цим змістом вона не існує.

Важливим є ще один момент. Часто при аналізі процесів історичного розвитку суспільства не враховується можливість прояву багато якісності тих чи інших явищ. Адже одні й ті самі суспільні відносини набувають різної якісної визначеності, коли вони розглядаються у зв'язку із суспільно-економічною формацією, цивілізацією, культурою, людством.

Розгляд суспільних відносин у їх взаємозв'язку з культурою, безумовно, вимагає врахування прояву їх в системі культури, а не поза нею. Якщо в формації суспільні відносини виступають як структурний елемент суспільства, що відіграє важливу роль в розкритті того, як влаштоване суспільство, з яких структурних елементів воно складається, як вони взаємозв'язані між собою, то в культурі суспільні відносини виступають як важливий фактор становлення, функціонування, розвитку людини, усіх її сутнісних сил, як суб'єкта соціальної діяльності.

Тому суспільні відносини мають розглядатися не як передумова культури, а як феномен самої культури. І коли ми говоримо: «культура суспільних відносин», то акцент робиться не на тому, що і чому передує, а на тому, що суспільні відносини, рівень їх розвитку, їх роль в житті суспільства та особи проявляються як показник рівня розвитку культури. Рівень культури суспільства впливає на особливості суспільних відносин. У той же час, рівень, характер суспільних відносин впливає на рівень культури. Наприклад, рівень культури сучасної України знаходить свій прояв у характері, специфічних особливостях політичних і економічних відносин, вони у значній мірі є показником рівня культурності України. Вони також впливають на рівень і характер задоволення життєвих потреб людей, на особливості розвитку, функціонування матеріального виробництва, на духовне життя суспільства.

Діяльний підхід до розуміння сутності культури та її ролі в житті суспільства та особи є дуже важливим. Але у той же час він є дещо обмеженим, бо залишає в тіні ті фактори, які обумовлюють саму діяльність, її необхідність, особливості прояву.

Значного поширення в наш час набула концепція ціннісного підходу до розуміння культури. Значну роль в розробці цієї концепції відіграли роботи М.З. Чавчавадзе, зокрема, його праця «Культура і цінності». М.З. Чавчавадзе зауважує, що до розуміння культури, до розкриття її сутності не можна підходити тільки з врахуванням її обумовленості діяльністю, хоча це також дуже важливо. Необхідно враховувати й те, що «вільно-творча діяльність людини, суб'єкта цієї діяльності, тісно пов'язана з цінностями, ціннісно-орієнтована, ціннісно-детермінована» [66, с. 5]. М.З. Чавчавадзе висловлює дуже важливу думку, що

проблему культури не можна розглядати у відриві від проблеми: «Що є людина?» Він розділяє погляди ряду дослідників, які вважають, що «людина є не тільки об'єкт, але і дещо принципово відмінне від об'єкта, а саме суб'єкт, тобто дещо таке, поведінка чого залежить як від об'єктивних факторів, так і від його власної волі... Людина є єдність суб'єкта і об'єкта, а його існування і функціонування – єдність свободи і необхідності» [66, с. 5]. У той же час, він схильний саме вчення про людину (філософську антропологію) розглядати як вчення, яке «синтезує теоретичне і ціннісне бачення людини та її світу» [66, с. 5].

М.З. Чавчавадзе вказує на зв'язок проблеми культури та цінності з сутністю людини, на те, що взаємозв'язок людини, культури та цінностей є не довільна, надумана конституція, а що це є «реальність, яка дійсно існує в історії становлення людини, її цінностей і культури» [66, с. 6]. Людина в реальному житті змушена не тільки підкорятися об'єктивним умовам і закономірностям, але й поступати доцільно, цілеспрямовано в якості активного суб'єкта: «Цінність в першу чергу є тим, що дає ідеальній (тобто реально ще не здійсненній) цілі силу впливу на спосіб і характер людської діяльності, побудну силу. Щось може визнаватися ціллю діяльності тільки у тому випадку, якщо воно сприймається як цінне, як здатне задовольнити ту чи іншу потребу або ж зробити людське життя осмисленим, достойним» [66, с. 8]. Якщо щось набуває значення цілі, то воно й виступає як цінність. «Це означає й те, що цільова детермінація людської діяльності – ціннісна детермінація» [66, с. 8].

На цій основі М.З. Чавчавадзе робить висновок, що культура – це «світ втілених цінностей, перетворена у відповідності з ними природа людини і його середовище – світ знарядь її матеріальної та духовної діяльності, соціальних інститутів і духовних досягнень. Культура є продукт праці у самому високому розумінні цього слова – продукт творчої, перетворюючої і самоперетворювальної діяльності» [66, с. 10]. Тому і предметом філософії культури є саме «суб'єктивована», перетворена суб'єктом дійсність. Ігнорування суб'єкта культуротворчої діяльності при вивченні культури було б рівнозначним спробі розкрити сутність людини, повністю абстрагуючись від того факту, що вона є суб'єктом чи, вірніше, складною структурою суб'єктів – суб'єктом практики, пізнання, моралі, естетичного переживання і художньої творчості тощо» [66, с. 11].

Висловлена точка зору, звичайно, заслуговує уваги. Людина в повсякденному житті прагне опанувати, насамперед, те, що має для неї певну цінність і залишає поза увагою те, що цінності не має. Але розглядати цінність як основу культури, вочевидь замало. Справа в тому,

що сама цінність визначається, з одного боку, потребами та інтересами людини, а з іншого, — тими можливостями, які створюються реальними, об'єктивними умовами. У зв'язку з цим саме розуміння цінностей залежить від потреб та інтересів, а тому те, що може мати цінність для одного, може зовсім не представляти цінність для іншої людини. Крім того, якщо основними суб'єктами — носіями людської сутності виступають суспільство та особа, в ієрархії цінностей мають місце ті, що відповідають потребам та інтересам особи, а також цінності, що відповідають потребам та інтересам суспільства. Далеко не завжди вони узгоджені між собою, частіше — навпаки.

Важливим також є те, що один й той самий об'єкт може виступати в якості цінності за певних обставин і втрачати її зі зміною цих обставин. Крім того, в цінності мають місце суб'єктивний і об'єктивний аспекти її прояву. Для наркомана наркотик суб'єктивно стає найважливішою цінністю. Але з точки зору об'єктивного значення впливу наркотику на організм і на всю життєдіяльність людини він є руйнівником її здоров'я, взаємовідносин з іншими людьми, руйнівником самої людської сутності.

Можна також стверджувати, що саме розуміння, бачення цінності залежить від рівня культури суспільства та особи. В залежності від того, які та в чому люди вбачають цінності (предмети матеріального і духовного виробництва), цінності самої життєдіяльності, її сенсу, можна визначати рівень їх культури. В цьому плані культура виступає в якості онтологічної характеристики людини.

Говорячи про взаємозв'язок культури та цінності, М.З. Чавчавадзе підкреслює, що головною умовою цінності є праця. Тому і культуру він розглядає як продукт праці [див. 66, с. 49]. З таким висновком важко погодитись. За такого підходу напрошується висновок, що культура є наслідок праці, її результат. В дійсності ж культура виступає як характеристика праці, показник її змісту, рівня розвитку (культура праці). Їх не можна протиставляти одне одному. Це дві нерозривно пов'язані сторони процесу становлення людини, становлення її сутності. Іншими словами, зміст поняття «культура» ширший за зміст поняття праця, адже культура охоплює всі сторони життєдіяльності людини і її відношення до навколишнього світу. Вона вплетена в логіку історичного процесу. У той же час кожний етап її розвитку є результатом попереднього і передумовою наступного етапу.

Заслговує також уваги й погляд на культуру та її сутність, якої дотримується В.А. Малахов. Говорячи про багатогранність культури, він підкреслює, що «культурою іменують будь-який предметний вираз

здатності людини доцільно впливати на навколишнє природне середовище, накладати на неї, за допомогою відповідних засобів її перетворення, відбиток своєї родової сутності – у цьому розумінні вся історія людства проявляється як послідовний процес зміни культур» [41, с. 7]. Він прагне розкрити взаємозв'язок культури і цілісності людини. Зокрема, він стверджує, що культуру слід розглядати «не просто як певну об'єктивну даність або річ, процес, явище чи властивість, а, насамперед, як форму людського освоєння світу у всій його різноманітності, специфічне відношення людського суб'єкта до дійсності – природи, суспільства і самого себе» [41, с. 8]. Тому «філософське осягнення людини – це і є осмислення його культури та його діяльності» [41, с. 73]. Для цього «необхідно прослідкувати діалектику цих двох начал, щоб у повній мірі відчути специфіку їх власне людського змісту» [41, с. 73].

В.А. Малахов підкреслює, що «у цьому зв'язку і набуває особливого сенсу висунення в останні роки концепції культури як розвитку самої людини в процесі її діяльності» [41, с. 73]. (Це особливо стосується праць В.М. Межуєва, Н.С. Злобіна, В.Ж. Келле, М.Я. Ковальзона та інших). Тим самим тема культури вводиться в більш широку порівняно з чисто діяльною системою координат – систему людської цілісності. При цьому підкреслюється, що в розвитку такого підходу під впливом методологічної інерції людина часто розглядається як ціль культури, та найбільш глибока її основа сама зводиться до суто діяльної проєкції, розглядається виключно як суб'єкт діяльності. Але встановлення цілісного суб'єкта здійснюється на основі матеріальної діяльності, яка обумовлює формування духовних потенцій людини, її світоглядних установок. Тому соціальний суб'єкт в його цілісності виступає як результат історичного розвитку під впливом тих об'єктивних передумов, які створюються незалежно від волі та бажання людини, а також тих передумов, які вона сама створює в результаті цілеспрямованої діяльності. І цілісність людини знаходить свій вираз в тому, що розвиток здібностей роду «людини» спочатку здійснювався за рахунок більшості людських індивідів, всіх людей збігається з розвитком кожного окремого індивіда. В цілісності пов'язуються воедино індивідуальний розвиток особи з всезагальністю історичного процесу. На основі засвоєння історичного досвіду індивід виступає в якості суб'єктивованого світу його буття. Змістовна цілісність збігається з всезагальністю становлення людини в її поступальному розвитку.

На цій основі В.А. Малахов робить висновок, що культура є сфера реалізації людини як цілісної істоти. Принципове співвідношення людської цілісності і культури полягає в тому, що, по-перше, людська

цілісність виступає як невід'ємна властивість індивіда, яка забезпечує єдність його свідомої життєдіяльності, і як певного роду ціль, що реалізується в ході історичного розвитку. Тут цілісність виникає як індивідуалізований вираз діалектики природно-історичних і культурних начал діяльності, об'єктивної соціальної детермінації і самовизначення людського суб'єкта» [41, с. 88]. Становлення такої цілісності є, власне, внутрішньокультурний процес, який для самого індивіда відкривається як сукупність зовнішніх відносин, що пов'язують його з іншими індивідами (див. там само).

По-друге, цілісність у її відношенні до всезагальності історичного розвитку людини виходить за рамки культури, виступає по відношенню до неї як її всезагальне начало. У той же час культура у своїй абстрактній формі фіксує, насамперед, особливість відносин, зовнішню оформленість суб'єктивного людського буття. Вона є сфера дійсного людського спілкування, це та сфера, в якій людина саме в якості суб'єкта усвідомлює свою зовнішню визначеність, навчається бачити себе очима інших людей.

«Життєздатність культури, – підводить підсумок В.А. Малахов, – в кінцевому результаті обумовлюється можливостями, створеними нею для реалізації людини як цілісної істоти – носія «тотальності людського прояву життя» [41, с. 110]. Звичайно, ця точка зору, на відміну від інших, пов'язує культуру з цілісністю людини, дає розгорнуту картину співвідношення культури і цілісності людини. У той же час виникає певна невдоволеність тим, що сама цілісність не розкрита у своїй сутності. Сутність людини, яка є основою цілісності, залишилась поза увагою.

Кроки подолання обмеженості гносеологічного, суб'єктно-об'єктного підходу до розуміння культури було здійснено українськими філософами сучасності: В.П. Івановим, М.Ф. Тарасенком, В.І. Шинкаруком, Ю.В. Осічнюком, А.М. Лоем, В.Г. Табачковським, Є.К. Бистрицьким та іншими. В працях цих авторів аналізуються такі маловивчені аспекти духовної культури, як віра, надія, любов, переконання, сенс життя, що виступають смисловими регуляторами діяльності особи.

Важливо підкреслити, що різноманітність підходів до дослідження культури не виключає, а навпаки, зумовлює потребу пошуку шляхів до узагальнення різних визначень культури з метою розкриття її сутності як особливого феномену людської життєдіяльності. В культурі знаходять свій прояв тенденції розвитку всіх складних систем, що саморозвиваються, самоорганізуються: диференціація і інтеграція. Це стосується і проблеми визначення культури. Подібно до того, як об'єктивно в розвитку культури мають місце диференціація та інтеграція, так і у

визначенні культури, з одного боку, має місце тенденція визначення її на основі характеристики окремих її сторін (диференціація), а з іншого, — тенденція узагальнити цю величезну різноманітність визначень, виділивши найбільш істотні її особливості (інтеграція).

Слід також наголосити, що в значній кількості праць приділяється увага історії культури, аналізуються особливості регіональних культур (античність, європейське середньовіччя, культура епохи Відродження, Нового часу, культура Росії, України та інше). Вся ця різноманітність підходів до дослідження культури говорить про те, що ця проблема є однією з дуже важливих проблем теорії і практики. А це обумовлює актуальність і необхідність вироблення узагальненого підходу до виявлення специфіки та сутності культури як феномену людської життєдіяльності, розкриття субстанціональної основи культури, яка обумовлює її виникнення, внутрішню структуру, функціонування і розвиток.

При дослідженні специфіки культури, як вказувалось раніше, необхідно виходити з деяких загальних принципів дослідження складних явищ, процесів, а саме: досліджуване явище має розглядатись у її взаємозв'язку з більш загальною системою, в якій воно виникло під кутом зору: ЧОМУ воно виникло, ЯК виникло, ЩО воно являє за своєю сутністю, змістом, внутрішньою структурою, закономірностями розвитку, ЯКИЙ вплив воно чинить на інші структурні елементи системи. Крім того, досліджуване явище слід розглядати, керуючись принципом єдності історичного і логічного, а також принципу сходження від абстрактного до конкретного.

З цієї точки зору культуру доцільно розглядати не просто в системі зв'язків і відносин, а саме в тій системі, в якій склався механізм, що детермінує її виникнення, зміст, внутрішні закономірності і тенденції розвитку, а такою системою зв'язків є суспільство. Але саме суспільство є системою зв'язків і відносин, в якій і за допомогою якої здійснюється життєдіяльність людей. Суспільство — це людина в її суспільних відносинах. А якщо так, то для розкриття сутності суспільства необхідно виходити з розкриття сутності людини. Отже саме сутність людини є вихідним пунктом, основою розкриття специфіки і сутності культури, її субстанціональною основою. Наголос на цьому доцільно робити для того, щоб показати, що субстанціональною основою культури є не просто діяльність, праця, цінності, чи ще щось, що характеризує ті чи інші сторони культури, а саме сутність людини. Адже діяльність, праця, цінності є не що інше, як різні сторони, форми сутності людини, це та реальна дійсність, в якій ця сутність знаходить свій прояв.

Як вказувалось раніше, загальними формами прояву сутності людини, формами життєдіяльності людини є суспільно-економічна формація, цивілізація, культура, людство. Це ті форми людської дійсності, в яких знаходить своє реальне втілення сутність людини. Тому культура має розглядатись і в її взаємозв'язках з цими формами людської дійсності. Вони не взаємовиключають одна одну, а являють собою тільки сторони єдиного цілого – життєдіяльності людини.

Їхній взаємозв'язок обумовлений тим, що сутність людини є їх загальною субстанціональною основою. Ця субстанціональна основа повинна розглядатись в єдності методологічного, світоглядного і гуманістичного аспектів. З цієї точки зору культура проявляє свою специфіку як відносно самостійний структурний елемент складової системи людської дійсності, а також як одна з характеристик життєдіяльності, тим самим постає як певна цілісна система, з притаманною їй власною сутністю, особливою специфікою, яка обумовлює її якісну визначеність і відмінність від інших феноменів. Взаємозв'язок культури з суспільно-економічною формацією, цивілізацією і людством, як вже вказувалось, знаходить свій прояв у тому, що всі вони – тільки різні сторони єдиної людської життєдіяльності, різні аспекти буття сутності людини. У той же час, кожна з них має свою якісну визначеність.

Виникнення опосередкування задоволення життєвих потреб системою соціальних потреб і видами діяльності, що їм відповідають, обумовило формування відповідної внутрішньої структури суспільства. Особливу роль тут відіграв той факт, що на місце використання предметів природи як допоміжного засобу тваринного способу життєдіяльності, тваринного способу задоволення життєвих потреб (безпосередній контакт, взаємодія з природою за допомогою органів чуття) стає виробництво, в якому виробництво знарядь праці і трудова діяльність, виробництво засобів існування набувають статусу особливої потреби. Без реалізації цієї потреби неможливо забезпечити задоволення життєвих потреб.

Коротше кажучи, між життєвою потребою і її задоволенням стає процес виробництва, який проявляється в якості продуктивних сил – матеріально-технічної основи суспільства. Але здійснення виробництва неможливе без відповідних їм суспільних відносин: економічних, відносин історичних спільностей людей (рід, плем'я, народність, нація), шлюбно-сімейних, відносин побуту, міжособових, між суспільством і особою, між людиною і природою. Ці відносини виступають в якості соціальних форм, в яких і за допомогою яких здійснюється життєдіяльність людини.

Крім цього, виникнення опосередкування задоволення життєвих потреб процесом виробництва і системою суспільних відносин обумовило потребу в новому типі орієнтації, який знайшов своє втілення в суспільній свідомості (з її внутрішньою структурою) і цілепокладанні, в системі духовних відносин. Посилення ролі суб'єктивного фактору в життєдіяльності суспільства, ускладнення соціальної структури, внутрішні і зовнішні суперечності розвитку обумовили виникнення інститутів, покликаних виконувати регулятивну функцію, створити відповідні умови для забезпечення життя людей. На цій основі сформувалась певна структура суспільства, втіленням якої і стала суспільно-економічна формація.

Але крім наявності цих основних структурних елементів і взаємозв'язків, між ними є ще самі реальні люди з їх потребами і інтересами. Багатогранність взаємовідносин між людьми обумовили необхідність у виникненні відповідних форм та засобів регулювання цих взаємовідносин: між особою та суспільством, між різними соціальними суб'єктами, між суспільством і природою. Це знайшло свій вираз не тільки в функціях відповідних інститутів (особливо держави), а й у визначенні і забезпеченні відповідних прав і свобод. Цю організаційно-регулятивну функцію виконує цивілізація.

Ускладнення, диференціація та розвиток інтегрованих процесів, формування суспільства як цілісної системи відповідними всезагальними потребами і необхідність їх задоволення знайшли своє втілення в людстві, яке набуло значення всезагального суб'єктного буття суспільства.

Перед людством, цим всезагальним суб'єктом – носієм загальних потреб, які набувають значення глобальних проблем, проблем виживання, постає задача створення засобів для задоволення цих потреб, бо без їх задоволення людство чекає неминуча загибель, а це неможливо зробити без об'єднання всіх людей, всіх країн, всіх регіонів. Проблема джерел енергії, чистої води, атмосфери, демографічні проблеми набувають значення всезагальних проблем.

Серед цих, викладених в дещо схематичній формі сторін життєдіяльності людей, центральною ланкою залишається сама людина, процес її становлення, функціонування, розвитку. Цей процес становлення, функціонування, розвитку людини як суб'єкта соціальної діяльності знаходить свій вираз в культурі.

Культура не протиставляється суспільно-економічній формації, цивілізації, людству. Вона з ними дуже тісно пов'язана. Кожна формація, кожний етап в розвитку цивілізації, людства характеризується і від-

повідним рівнем культури. Культура характеризує кожен з цих форм людської життєдіяльності і як певний рівень розвитку самої людини. Отже, всі вони не тільки взаємопов'язані, але й взаємно проникають і взаємно доповнюють одна одну. І це пояснюється, насамперед, тим, що вони є формами прояву, формами буття сутності людини, формами людської дійсності. У той же час, кожна з них зберігає свою якісну визначеність, характеризується специфічною своєрідністю і відносною самостійністю.

У плані розгляду цих питань можна зробити висновок, що для розкриття сутності культури необхідно перш за все виходити з того, що сутність людини є субстанціональною основою культури. Отже сутність людини і культура виступають як співвідношення сутності і дійсності. Інакше кажучи, культура є не що інше, як специфічна форма прояву, буття сутності людини. В культурі знаходять свій вираз не тільки сутність людини з її внутрішньою структурою, а й її внутрішні і зовнішні суперечності. Тому культура є однією з інтегральних форм вияву сутності людини. Вона являє собою певну цілісність, в якій реалізується сутність людини, як реальний процес життєдіяльності з усіма притаманними їй внутрішніми суперечностями.

Якщо культура виступає в якості інтегрального виразу соціально-діяльної сутності людини, як її дійсність, то на цій основі можна зробити спробу дати узагальнене визначення культури, в якому знайшли б своє відображення і сутність людини, і способи її прояву та функціонування.

Культура – це система способів, засобів і результатів становлення, функціонування і розвитку людської сутності. В дійсності – реальний процес виробництва і відтворення людини, розвитку всіх її сутнісних сил. В цьому процесі знаходять свій вияв всі рівні сутності людини. В культурі головною виступає не якась одна з сторін її життєдіяльності, а життєдіяльність в цілому. Тому не можна погодитись з твердженнями ряду авторів, що, наприклад, головним джерелом культури є діяльність, праця. Діяльність, праця тільки в їх взаємозв'язку з потребами, інтересами, суспільними відносинами, цілепокладанням, свободою набувають значення фактору забезпечення життєдіяльності людини. Якщо діяльність, праця виступають як засіб і передумова продовження життя, умова задоволення потреб, то в культурі на перший план виступає неухильне створення людиною себе як родової істоти, створення своєї родової сутності в її цілісності.

Важливо відзначити, що хоча культура виступає як одна із загальних форм виявлення людської сутності, для розкриття її специфіки як

соціального феномену необхідно виявити взаємозв'язок між сутністю самої культури і конкретними формами її буття. Може здатися парадоксальним, що культура, виступаючи як дійсність людської сутності, може претендувати на те, щоб характеризуватися власною сутністю. Водночас, має місце не парадокс, а реальна логіка розвитку, тому природно говорити, що культура по відношенню до сутності людини як її субстанціональної основи, виступає в якості форми буття цієї сутності, форми її виявлення. Це не що інше, як реальний процес постійного виробництва і відтворення людської життєдіяльності в усьому багатстві її конкретних проявів.

Отже, як особливий феномен, культура може бути розглянута з точки зору власної сутності, саме як соціальний феномен. В приведенному визначенні культури розкриваються найбільш загальні, сутнісні її особливості незалежно від того, в яких конкретних формах вони проявляються. Культура, як вже зазначалося, виступає як система способів, засобів і результатів становлення, функціонування і розвитку людської сутності, як реальний процес виробництва і відтворення людини, як міра людського в людині. Вона є показником того, в якій мірі в людині реалізується її сутність, або як писав К. Маркс, культура є показником того, в якій мірі «людина стала для себе родовою істотою» [46; 42, с. 115].

В силу того, що в історичному розвитку культура являє собою процес становлення та розвитку людської сутності у всьому багатстві її проявів, кожний конкретний етап розвитку суспільства виступає як ступінь в розвитку культури, а сам історичний процес – як культурно-історичний процес. У зв'язку з цим важко погодитись з твердженням А.Я. Гуревича: що «єдиного масштабу, під який можна було б підігнати всі цивілізації і епохи, не існує, бо не існує людини, рівної самому собі у всі ці епохи» [15, с. 7]. Таким загальним масштабом, під який можна підвести взагалі всі сторони життя, є сутність людини. Без розкриття і врахування цього масштабу неможливо зрозуміти саму сутність людського життя, у тому числі й сутність культури.

Розкриття сутності культури є необхідною передумовою для розкриття специфіки конкретних форм її прояву, тобто ми можемо говорити про дійсність у всій її багатоманітності як про спосіб прояву культури. Для виявлення взаємозв'язку між сутністю культури і її дійсністю, конкретними формами та історичними особливостями її прояву і буття треба врахувати, що культура – це внутрішнє структурована цілісність. Іншими словами, структура сутності культури знаходить свій вияв в структурі її дійсності.

В культурі знаходить своє втілення людська сутність у всьому багатстві. Ця сутність як субстанціональна основа культури існує, з одного боку, як зовнішній по відношенню до культури фактор, а з іншого, — вона сама знаходить свій прояв у культурі, тому їх не можна розглядати як феномени, що протистоять один одному. Вони нерозривно пов'язані, але в той же час культура має розглядатися як певна цілісність, яка характеризується своєю внутрішньою структурою і виконує в життєдіяльності людини певні функції.

Розкриття сутності людини дозволяє вирішити питання про джерела, закономірності, тенденції розвитку культури, про її структуру і взаємозв'язок з іншими феноменами людської життєдіяльності. Особливо важливим в цьому плані є питання про джерело саморуху, про критерії розвитку культури як особливого феномену. Розкрити ці питання можливо лише виходячи з урахування специфіки джерела саморуху і саморозвитку людської сутності, що є витоком саморозвитку суспільства як цілісної системи, яка є суб'єктивним буттям сутності людини.

Для цього необхідно розкрити суперечність, яка коріниться у самій її сутності. Так само і відносно суспільства — джерело саморуху та саморозвитку необхідно шукати у внутрішніх суперечностях сутності людської життєдіяльності, йти від розкриття суперечності в самій сутності людини до суперечностей в тих явищах дійсності, в яких ця суперечність проявляється. А як вже відмічалось, сутність людини полягає у тому, що її життєдіяльність виступає як безперервний процес задоволення, відтворення і народження нових потреб, який здійснюється на основі діяльного, активного відношення людини до навколишнього світу, на основі опосередкування задоволення життєвих потреб процесом виробництва, системою суспільних відносин, свідомим, цілеспрямованим відношенням до дійсності, досягненням свободи.

Таким чином, життя людини здійснюється в діалектиці потреб і діяльності. В сутності людини діалектика потреб і діяльності внутрішньо структурована і знаходить свій вираз в основних рівнях чи порядках сутності людини, які вже розглядалися. Загальним для всіх структурних елементів сутності людини є те, що вони вступають як процес реалізації самої життєдіяльності. І тому джерелом саморозвитку культури є суперечності сутності людини, а отже, і культури, яка є однією з найважливіших форм і способів буття людської сутності.

Тому можна зробити висновок, що джерелом суспільного розвитку є суперечність між потребами (життєві потреби, потреби у виробництві знарядь праці і засобів забезпечення життєдіяльності, потреби в суспільних відносинах, у розвитку суспільної свідомості і цілепокладанні,

потреби в свободі і потреби суспільства як цілісної системи) і можливостями їх задоволення, обумовленими рівнем розвитку самої людини, рівнем розвитку виробництва, характером суспільних відносин, рівнем розвитку суспільної свідомості і цілепокладання, рівнем розвитку свободи.

Зважаючи на те, що можливості задоволення потреб та здійснення самої життєдіяльності реалізується в різних формах діяльності, можна стверджувати, що становлення та розвиток сутності людини здійснюється в діалектиці потреб і діяльності, в діалектиці закону сходження потреб і закону сходження діяльності. В цьому знаходить свій прояв і цілісність людської сутності, і цілісність культури, де культура виступає як спосіб буття сутності людини, спосіб самої життєдіяльності.

Тому джерелом розвитку культури є джерело розвитку сутності людини, про що говорилось раніше. Можна ще сказати, що культура, її розвиток є змістом самого історичного процесу розвитку суспільства, вона є показником рівня розвитку людини.

Культура охоплює сутність людини в її цілісності, виражає її під певним кутом зору, а саме: під кутом зору становлення, функціонування, розвитку людини, її відтворення як суб'єкта соціальної діяльності, тому вона не протиставляється суспільно-економічній формації, цивілізації, людству. Все це тільки різні форми прояву, буття сутності людини, усі вони являють собою певні якісні характеристики одного й того самого – сутності людини. Кожна відповідна якісна характеристика сутності людини набуває значення сутності як особливий феномен людської життєдіяльності.

Сутність культури – це абстракція, в якій виражені найістотніші, найзагальніші, фундаментальні сторони, основа існування та функціонування культури. Але сутність сама по собі не існує. Вона здійснюється, знаходить свій прояв тільки в реальних процесах життєдіяльності людини. Варто ще раз підкреслити, що по відношенню до культури слухним виявляється те, що говорилося про співвідношення сутності та дійсності відносно сутності людини. Сутність культури і її прояв в дійсності не збігаються. Це обумовлено тим, що, як вже вказувалося, дійсність є способом прояву сутності, обумовлений як самою сутністю, її внутрішньою структурою, так і зовнішніми факторами, умовами, в яких вона проявляється. Зовнішні фактори, умови не пасивні по відношенню до сутності, вони активно впливають на її прояв. Вони можуть сприяти прояву сутності, гальмувати цей прояв, деформувати сутність і навіть призвести до заміни однієї сутності іншою.

Тому сутність культури у своїй дійсності проявляється в безлічі явищ, процесів. Ця безліч проявів сутності культури підтверджує її складність, багатогранність як особливого феномена.

Під впливом зовнішніх факторів, умов одні і ті самі сторони сутності культури можуть проявлятися по-різному, часом навіть як протилежності. Наприклад, норми моралі, справедливості, добра і зла в усвідомленні різних соціальних суб'єктів набувають різного значення: те, що є моральним для одного, може розглядатись як аморальне іншим. Те саме стосується понять добра і зла, чесності, справедливості тощо. Це стосується навіть розуміння цілей і сенсу життя.

Взаємозв'язок цілісності культури і цілісності сутності людини проявляється і в тому, що у розвитку культури мають місце ті ж самі тенденції, що і в розвитку сутності людини. Зокрема, це стосується тенденції сходження в розвитку культури від системи як сукупного цілого, в якому сутність цілого визначається сутністю структурних елементів до системи як цілісності, в якій сутність структурних елементів визначається сутністю цілого, і таких тенденцій, як диференціація та інтеграція.

Перехід від тварини до людини відбувається в різних місцях на поверхні Землі, і між цими новоутвореннями не було ніякого зв'язку, хоча всі вони характеризувались тим, що перейшли від безпосереднього тваринного способу задоволення потреб до опосередкованого способу. Тому особливості становлення культури в кожному такому ізольованому регіоні формувались незалежно від інших регіонів. Але всі ці акти переходу від тварини до людини характеризувались спільними рисами, що дозволяє говорити про виникнення культури як сумарного цілого. Зміст феномена культури формувався на основі врахування суми подібних явищ у різних точках Землі. Тому сутність культури як цілого визначалась сутністю розрізнених наявних її проявів, між якими безпосереднього взаємозв'язку не було.

З розширенням взаємозв'язків між общинами відбувалось взаємопроникнення їхніх культур, а з виникненням племен почався процес формування культури племені. Подібний процес відбувався і при формуванні союзів племен, а потім — народностей, націй. В цьому культурно-історичному процесі, з одного боку, зберігались традиційні особливості культури, а з іншого, — виникали якісно нові явища, які відповідали новому рівню розвитку суспільства. Так виникли регіональні форми культури, в яких узагальнювався, закріплювався історичний досвід багатьох поколінь (культура Стародавнього Китаю, Стародавньої Індії, Єгипту, Антична культура тощо).

З формуванням націй відбувався й процес формування національних культур. На основі узагальнення попереднього історичного досвіду, взаємопроникнення та взаємодоповнення розрізнених культур історичних спільностей, які передували націям, сформувався новий етап розвитку культури. Але нації не можуть існувати ізольовано одна від одної. Розширення, поглиблення взаємозв'язків між націями відбувалось у галузях матеріального виробництва, суспільних відносин, духовного життя. Особливу роль у цьому процесі відіграв розвиток виробництва і пов'язані з ним форми взаємозв'язків в усіх сферах життя.

Зі стрімким розвитком виробництва, коли різні галузі почали об'єднуватись в єдиний процес, і коли цей процес набув світового масштабу, культура втрачає своє значення сумарного цілого та починає формуватись як цілісність. І ця тенденція все більше і більше зростає. В майбутньому будуть досягнуті такі світові цінності, які набуватимуть всезагального значення та впливатимуть на особливості розвитку її конкретно-історичних форм.

Поряд з цим, а точніше, як одна з сторін цього процесу, в розвитку культури проявляються дві взаємопов'язані тенденції: диференціація та інтеграція. Як вказувалось раніше, ці тенденції властиві розвиткові всіх складних систем. Жодна з них не залишається незмінною. Усі вони мають властиву їм внутрішню структуру. В процесі їх розвитку окремі структурні елементи, теж розвиваючись, набувають відносної самостійності. Крім того, виникають якісно нові структурні елементи, які виконують в системі певні функції. Але кожний структурний елемент може існувати і виконувати певні функції тільки у взаємозв'язку з іншими структурними елементами системи як певної цілісності. Тому інтегративні процеси стають необхідною умовою забезпечення функціонування кожного з структурних елементів і системи в цілому. Коли ж диференційні процеси досягають таких кількісних і якісних змін, коли стара цілісність не може забезпечити їх функціонування і розвиток, відбувається перехід до більш досконалої інтегрованої цілісності.

В культурі це має місце від самого початку виходу людини з тваринного світу. Вже первісна община як якісно нова цілісність у порівнянні зі стадом тварин є не простою сумою індивідів, що живуть разом, а як такою цілісністю, поза якою індивід існувати не може. Тим, що об'єднувало індивідів у цілісність, були: спільність праці (тільки спільними зусиллями община могла забезпечувати своє існування); суспільна власність на засоби виробництва; безпосередній зв'язок будь-якого члена общини з будь-яким знаряддям праці, що було обумовлено низьким рівнем розвитку самої людини, примітивністю знарядь праці;

розподіл в інтересах общини. Цими факторами визначались і особливості тогочасної культури.

Але община як певна цілісність не залишалась незмінною. В середині общини відбувались складні процеси, в основі яких була необхідність взаємодії з умовами існування. Виникнення нових життєвих потреб і необхідність їх задоволення вимагало виготовлення більш досконалих знарядь праці. У той же час їх застосування обумовлювало не тільки задоволення наявних, але й відтворення і народження нових потреб. У цій взаємодії відбувалось нагромадження практичного досвіду і підвищення продуктивності праці. Виготовлення більш досконалих знарядь праці і неухильне підвищення її продуктивності призвело до того, що сумісна праця перестала відповідати потребам общини. З виникненням більш досконалих знарядь праці не кожен з членів общини міг їх використовувати (лук, спис). Тепер один мисливець міг із засідки швидше, з меншою затратою сил вбити тварину. Відбувається відособлення виробника в процесі виробництва. Виконання того, що раніше робила вся община одним або декількома мисливцями, звільнила руки всіх членів общини для інших видів діяльності, що значно підвищувало продуктивність діяльності общини. Культура праці і культура взаємовідносин всередині общини підіймається на вищий ступень.

Відособлення виробника в процесі виробництва супроводжувалось виникненням природного поєднання робочої сили з відповідними знаряддями праці і до спеціалізації праці всередині общини. Почався процес суспільного розподілу праці. Цей процес диференціації відіграв важливу роль у створенні більш сприятливих умов виживання общини. Але відособленість виробників в процесі виробництва не означала їх ізоляції один від одного. Вона стала умовою нових форм спілкування.

З виникненням відособленості виробника в процесі виробництва виникає необхідність у зміні взаємовідносин між чоловічою і жіночою працею. У зв'язку з тим, що жінка була обтяжена вагітністю, народженням і годуванням дітей, головна виробнича функція здобувача стає надбанням чоловіків. Жіноча ж праця стає продовженням і завершенням того, що зроблено чоловіками. Диференціація набуває нових рис. Відтепер відбувається відособлення не просто окремого виробника, а певного виду діяльності, в якому чоловіча і жіноча праця взаємодоповнюють одна одну. Так всередині общини виникає сім'я. Община виступає в якості нової цілісності, основними структурними елементами є не індивіди, а сім'ї. З виникненням сім'ї відбуваються зміни і в сфері духовного життя, зокрема, у сфері моралі. Норми, що регулювали поведінку людини і відносини між індивідами в межах общини як цілісності, змі-

нуються у відповідності з місцем і значенням сім'ї у життєдіяльності общини. На цій основі починають формуватись нові особливості в культурі общини: культура сімейних і межсімейних відносин.

Виникнення сім'ї обумовило перехід від розподілу в інтересах общини до розподілу в інтересах сім'ї. Якщо раніше виробник, що відособився, ставав власником знарядь праці (лук, спис), але не був власником результатів праці, то тепер все приймає інший характер. Необхідність забезпечити сім'ю відповідними засобами життя призвела до того, що сім'я стає не тільки власником певних засобів виробництва, але й власником результатів своєї праці. Але сім'я не могла виробляти все необхідне для життя, вона змушена вирішувати проблему виживання шляхом обміну. В результаті обміну стає можливим привласнення результатів чужої праці і відчуження частини результатів своєї праці. Так, на місце суспільної власності приходить приватна власність на засоби виробництва і результати праці. Але тут ще нема власності на чужу робочу силу.

Нееквівалентність обміну та відмінності навіть у фізичних можливостях сім'ї у процесі виробництва обумовила виникнення майнової нерівності та боргової залежності, що в свою чергу уможливили привласнення чужої робочої сили і експлуатації людини людиною. Рабами або феодално залежними ставали не тільки одноплемінники – ними ставали полонені. Кровоно-родинні зв'язки поступово втрачають своє визначальне значення у взаємовідносинах між людьми, а поєднання приватної власності на засоби виробництва з привласненням чужої робочої сили і експлуатацією людини людиною призвели до виникнення спеціальних органів, які покликані регулювати взаємовідносини в суспільстві, до виникнення держави.

Новий рівень диференціації і відповідний рівень інтеграції явились показником нового рівня розвитку культури, її особливостей, у відповідності з конкретними історичними умовами.

З переходом до соціально диференційованого суспільства диференціація та інтеграція набувають специфіки з точки зору їх прояву як в окремих країнах, так і між країнами, в межах певних регіонів і у світовому масштабі. Це обумовило і специфіку культурного розвитку як окремих країн, регіонів, так і суспільства як цілісності.

Інтеграційні процеси в розвитку культури набувають все більшого значення. Вони охоплюють усі сторони індивідуального і суспільного життя. В цих умовах виникає необхідність в регулюванні взаємовідносин в окремих регіонах і в усьому суспільному житті. Як результат дії цієї необхідності з'явились відповідні органи: Європарламент, ЄС, Міжнародний суд, Організація Об'єднаних Націй. В реальному житті країн

світу яскраво проявляються тенденції, з одного боку, уособлення, збереження політичного, економічного, фінансового і т. ін. суверенітету (диференціація), а з іншого, — посилюються взаємозв'язки між ними в усіх сферах життя (інтеграція). Ці дві сторони становлення і розвитку культури характеризують суспільство в його поступальному розвитку. Таким чином, в сучасних умовах створюються реальні передумови для формування світової культури.

Характерною особливістю розвитку культури є спадкоємність, наслідування як процес збереження змісту старого в новому. Наслідування є способом поєднання минулого, сучасного і майбутнього. Кожний новий етап історичного розвитку культури характеризується тим, що набутий досвід не просто передається від покоління до покоління, а є основою для подальшого руху, він доповнюється новими здобутками, які відповідають новому рівню розвитку людства. В процесі спадкоємності те, що перестало відповідати потребам і інтересам, втрачає своє значення в житті людей і відмирає. Його місце займають нові здобутки в освоєнні світу. Ця спадкоємність відбувається на різних рівнях: особово-індивідуальному, сімейному, специфічно галузевому, регіональному, загальнопланетарному. На всіх цих рівнях через втрати і здобутки проходить процес поступального розвитку культури.

У духовній спадщині, традиціях, у побуті кожної нації, кожного народу є і позитивне, і негативне. Тому життя вимагає не консервувати погане, а звільнитися від нього. Достойно збереження і розвитку те, що відповідає потребам суспільного розвитку, утвердженню норм моралі, оптимізму, віри в краще майбутнє, інакше кажучи — становленню та розвитку людської сутності.

В реальному житті процес наслідування культури при переході на нові, більш високі рівні суспільного розвитку може супроводжуватись руйнівними тенденціями. Це мало місце під час завоювань одних народів іншими (хрестові походи, завоювання іспанцями Південної Америки, прагнення фашизму знищити культуру слов'ян) і після Жовтневої революції в Росії, і під час так званої культурної революції в Китаї тощо. Визрівання почуття спадкоємності відбувається і шляхом формування вміння шанувати ті цінності культури минулого, які збереглися, і шляхом усвідомлення тих втрат, які понесла культура народів нашої країни та інших країн в період війни. Історії відомі трагічні події, коли були зруйновані безцінні пам'ятники архітектури, живопису, що часто завдало великої шкоди функціонуванню духовної культури народів. Тому у збереженні цінностей культури, у наслідуванні її історичного багатства важливу роль відіграє почуття відповідальності за збереження культурних надбань минулого.

Відношення до культури минулого і до культури інших народів особливо залежить від характеру і спрямованості інтересів тих соціальних суб'єктів, які займають домінуюче становище в суспільстві. Під впливом інтересів визначається, «ЩО наслідувати» і «ЯК наслідувати». Тому можна сказати, що в наслідуванні і взагалі в розвитку культури особливо важливу роль відіграє суб'єктивний фактор. Зміст і спрямованість діяльності соціальних суб'єктів, їх відношення до культури минулого, до національної і світової культурної спадщини визначається тим, в якій мірі ці соціальні суб'єкти усвідомлюють своє місце у світі та ставлення до нього, їх інтересами. Тому роль суб'єктивного фактора залежить від змісту потреб і інтересів соціальних суб'єктів, а також від того, в якій мірі їх потреби і інтереси, їх бажання і цілі збігаються чи не збігаються з об'єктивними тенденціями суспільного розвитку. Якщо інтереси соціальних суб'єктів співпадають з об'єктивною логікою розвитку суспільства, діяльність таких суб'єктів буде прогресивною. Якщо ж інтереси соціальних суб'єктів суперечать дії об'єктивних законів, то діяльність таких соціальних суб'єктів може нанести великої шкоди і для людей, і для природи. Великого значення тут набуває категорія розумності. Поступає розумно той, хто свої дії, спрямовані на задоволення потреб та інтересів, узгоджує з об'єктивними закономірностями розвитку суспільства і природи.

Спадкоємність приймає, оцінює, зберігає те позитивне, що є результатом історії. Набутий досвід попередніх поколінь узагальнюється, закріплюється в пам'яті і, коли це необхідно, відтворюється і використовується стосовно до потреб повсякдення. Цей історичний досвід застосовується не тільки як набуте знання, але і як певного роду керівництво до дії.

Важливу роль у розвитку культури відіграють традиції (від латинського *trado, tradition* — передаю, передача). Вони є дуже важливим фактором здійснення спадкоємності в розвитку культури. Вони є тією реальною ланкою, яка пов'яже минуле, сучасне і майбутнє. І якби ця ланка випала з історичного процесу, розвиток суспільства зазнав величезної загрози припинення поступального ходу історії. З цього приводу французький психолог А. П'єрон писав, що якби нашу планету спіткала катастрофа, в результаті якої залишились би тільки зовсім малі діти, а доросле населення загинуло, то хоча б людський рід і не припинився, однак історія людства була б перервана. Багатства культури продовжували б фізично існувати, але їх не було б кому розкрити для нових поколінь. Машина би бездіяла. Книжки втратили би свій сенс. Культурна історія людства мала б починатися спочатку.

Традиції бувають різні. Вони можуть бути позитивні, негативні, буденні і історично значимі. Батьки змалечку привчають дітей бути охайними, допомагати старшим і одне одному, прибирати після сніданку чи обіду за собою посуд. У школах і вищих навчальних закладах зберігаються традиційні форми та методи навчання. В житті суспільства використовуються традиційні форми організації влади, проведення виборів. Традиційними є проведення релігійних і нерелігійних свят, різних обрядів. У той же час традиційними є вживання тютюну, алкоголю, наркотиків. Серед частини молоді зустрічаються традиційні бешкетування... Для традиції характерним є консерватизм. Але цей консерватизм виступає не як заперечення нового, а як збереження старого. Тому, коли старе втрачає своє значення зв'язку між минулим і сучасним, воно відмирає. На цій основі часто слова «традиційний», «традиційність» вживається для позначення чогось як несучасного, старомодного, того, що вже віджило. В дійсності ж ці слова означають збереження, повторення того, що є стійким, має значення і тепер в якості передумови наступного розвитку.

Це збереження неминущого в минулому. Можна сказати, що динаміка культури в історичному процесі являє собою дуже складний, багатогранний, внутрішньо суперечливий процес становлення, функціонування і розвитку людської сутності, це процес формування і відтворення людини як соціального суб'єкта. Тому сутність людини і культура взаємопов'язані як сутність і явище, зміст і форма.

Цей спосіб передавання людського досвіду виступає як традиція. Під традицією частіше за все розуміють специфічну форму взаємозв'язку поколінь, яка характеризується тим, що зафіксований історичний досвід не тільки зберігається в новому, але й відіграє активну роль в житті людей.

Традиції характеризуються стійкістю. Для них властивим є те, що вони часто виконують роль певного соціального імператива, змушують діяти у відповідності до сформованих нормам, правил, установок. Особливість діалектики традицій в культурі проявляється в тому, що великі досягнення переживають те, для чого вони були створені, набувають неминущого значення. Інакше кажучи, традиції відіграють важливу роль у збереженні і формуванні специфічних людських властивостей.

Відомо, що якщо дитину ізолювати від традиційних умов життя, позбавити її спілкування з батьками та іншими людьми до 6-7 років, вона ніколи не зможе стати повноцінною людиною, не зможе розмовляти, логічно мислити. Усі надбання культури не будуть для неї мати ніякого значення. Все те, що робить людину людиною, набувається в

процесі самого життя, спілкування шляхом засвоєння історичного і індивідуального досвіду, силою традицій, шляхом перетворення у своє власне внутрішнє набуття досягнень культури. Навіть найзвичайніші дії, як то користування предметами, наприклад, ножем, сокирою тощо формуються у відповідності з певними традиціями.

Кожне нове покоління, вступаючи в життя, спочатку бере все те, що створено попередніми поколіннями і тільки потім, на основі власного життєвого досвіду, стає в змозі визначати своє ставлення до дійсності й до себе. Культура кожного нового покоління не може бути обмежена засвоєнням досягнень попередніх поколінь. Культура кожного нового покоління проявляється в здібностях створювати нове, те, що гарантує поступальний розвиток суспільства. У цьому відношенні особливого значення набуває наука.

Без наявності достовірних знань про себе, про свої потреби та інтереси, знань про закономірності розвитку природи, суспільства, мислення не можна успішно діяти для забезпечення своєї життєдіяльності. Культура землеробства, промислового виробництва, будівництва, освоєння космосу приречені, якщо вони не базуються на відповідних достовірних знаннях. В іншому випадку діяльність буде зведена до суми проб і помилок.

В житті суспільства особливого значення набуває культура управління розвитком суспільства. Особливо в сучасних умовах, за високого рівня інтеграційних процесів у світовому масштабі та кожної окремої країни необхідним є посилення уваги до розвитку теорії. В Україні склалось нездорове відношення до розвитку суспільних наук. А без цього неможливо вирішувати питання наукового управління розвитком суспільства. Чомусь вважається, що розвиткові фундаментальних проблем природничих і технічних наук необхідно приділяти більшої уваги, а суспільні науки можна скоротити до мінімуму. Але ж суспільство — це найскладніша система у світі. І щоб управляти суспільним процесом, треба знати про нього якнайбільше. Рівень культури управління розвитком суспільства цілком залежить не від побажань того чи іншого державного діяча, а від знання законів суспільного розвитку. Без цього не можна сформуванати науковий світогляд підрастаючого покоління будівників нашого майбутнього, не можна передбачити це майбутнє.

Відсутність наукових знань про розвиток суспільства призводить до того, що, з одного боку, допускаються величезні помилки в практиці управлінні реальним життям, а з іншого, — в поширенні невіри в краще майбутнє серед широких верств населення, що має наслідком поширення містики, релігійних вірувань, різних забобонів тощо.

При розгляді питання про культуру сформувались дві точки зору. Одна розглядає культуру як процес і міру розкриття сутності людини, її сутнісних сил, як цілісність, яка не має структури. Інша, навпаки, що вона вся складається з безлічі елементів і не може розглядатись як цілісність. Прихильники концепції цілісності культури вважають, що йде мова про самий загальний, сутнісний рівень культури, який найбільш стисло виражається в логічному її визначенні, коли вона не розглядається по відношенню до різних видів діяльності, а тільки по відношенню до людини як суб'єкта соціальної діяльності. Інакше кажучи, йдеться про культуру на рівні сутності. Прихильники концепції, яка розглядає культуру з точки зору її структури, акцентують увагу на проміжних ступенях її пізнання, на рівні конкретного і особливого. Найчастіше структура культури пов'язується з виділенням конкретних форм людської діяльності.

В дійсності, такий поділ умовний. З ним важко погодитись, бо сутність і її дійсність одне без одного не існують, тому доцільно розглядати їх у взаємозв'язку. Такий підхід обумовлений особливостями культури як соціального феномена, особливостями її взаємозв'язку і взаємовідношення з суспільством. Ця особливість полягає в тому, що культура не існує як щось самостійне по відношенню до суспільства і не як якась самостійна частинка всередині суспільства. По відношенню до суспільства вона виступає як його певна якісна визначеність. Тому вона знаходить свій прояв в усіх сферах суспільного життя, в реальній дійсності, в усьому історичному процесі. Як певна цілісність, вона проявляється в усіх конкретних явищах, предметах, процесах. Вона знаходить свій вираз і в окремому знарядді праці, і в жіночій зачісці, і в приготуванні їжі, і в спілкуванні правителів країн. Вона охоплює та пронизує всю життєдіяльність людей.

Взаємозв'язок сутності і структурності культури проявляється в процесі розвитку самої сутності, в процесі переходу від сутності до дійсності. Культура в усіх суспільних явищах водночас виступає як певна цілісна сутність і як явище, якому притаманна складна структура. Якщо в процесі пізнання культури розкриття її сутності відкриває глибинні основи її буття як особливого феномена, то дійсність відкриває можливість оцінки окремих проявів культури. Їх значення для розуміння культури як цілісності людської життєдіяльності. У цьому плані культура виступає як прояв сутності людини, як міра її реалізації. Вона показує ступінь, міру відповідальності конкретних проявів життя сутності людини.

Слід відзначити, що крім питання про структуру культури важливе значення має питання про її суб'єктне буття. Культура реалізується виключно через діяльність людини, яка переслідує свої цілі. Природно, що в цьому процесі діалектично взаємозв'язані об'єктивні і суб'єктивні особливості культури як соціального феномену.

Основними суб'єктами і носіями культури, як і сутності людини, виступають суспільство та особа. І хоча суспільство та особа нерозривно пов'язані між собою, прояви культури, її зміст і способи реалізації набувають своєї специфіки. В їх єдності і суперечливості взаємодії здійснюється становлення і розвиток культури як певної цілісності.

Розкрити особливості культури на рівні суспільства та особи важко без врахування структури самої культури. Тому питання про структуру культури набуває відносної самостійності.

2.3. Структура культури

Цілісність людської сутності обумовлює цілісність культури. А так як сутність людини виступає субстанціональною основою культури, то і структурні елементи людської сутності (рівні, порядки) виступають в якості субстанціональної основи структурних елементів культури. Іншими словами, в структурних елементах культури знаходять свою реалізацію структурні елементи сутності людини. З цим пов'язане питання про взаємозв'язок між сутністю культури і її дійсністю. Це означає, що структура дійсності культури являє собою спосіб буття її сутності.

Структурні елементи характеризують культуру саме з тієї точки зору, що вона являє собою дійсність людської сутності. Але культуру можна структурувати і за деякими іншими ознаками. В літературі іноді культура розглядається з точки зору специфіки її прояву в різних регіонах (азіатська, європейська, американська і т. ін.), за ознаками державних утворень (Індії, Китаю, Близького Сходу тощо). Іноді характеристика культури здійснюється з точки зору її історичного розвитку (культура первісного суспільства, рабовласницького, феодального тощо). Іноді цей історизм пов'язується з послідовністю і спадкоємністю розвитку культури у відповідності з історичними епохами. Часто досліджується зв'язок культур Давнього Єгипту, Візантії, Греції, Риму, Середньовічної Європи, епохи Відродження, Нового часу та інших. Ця кількість підходів тільки підкреслює і підтверджує складність культури як соціального феномену, її багатолічність. Разом з тим, вся ця багатолічність є не що інше як різноманітність проявів сутності культури, що

являє собою систему способів, засобів і результатів становлення, функціонування та розвитку людської сутності, формування і відтворення людини як суб'єкта соціальної дії. І ця дійсність охоплює як саму людину, так і всю багатоманітність її життєдіяльності, а також є результатом впливу дій людини як на навколишній світ, так і на саму людину. Саме тому при розгляданні культури як соціального феномену важливо враховувати історичну послідовність її розвитку, історичну спадковість її руху, а також особливості її становлення, функціонування та розвитку в різних регіонах.

Зважаючи на структуру сутності людини, можна виділити й основні структурні елементи культури:

- а) культура життєвих потреб і способів їх задоволення;
- б) культура виробництва;
- в) культура суспільних відносин;
- г) культура суспільної свідомості і цілепокладання;
- д) культура свободи і творчості;
- е) культура відношення людина – природа.

Отже, першим структурним елементом культури як цілого виступає культура життєвих потреб і способів їх задоволення та відтворення. Основні життєві потреби (їсти, пити, одягатися, мати житло, продовжувати рід тощо) генетично пов'язані з потребами тваринного світу, і тому вони зберігають в собі, в своєму сутнісному вираженні загальні, характерні особливості потреб тварини і людини. Тому вихідною умовою з'ясування специфіки взаємозв'язку потреб і способів їх реалізації як структурних елементів культури є врахування значення цих потреб в життєдіяльності людини на всіх етапах її розвитку як живої істоти. При збереженні загальної сутності, потреби людини первісного суспільства і способи їх задоволення значно відрізняються від потреб і способів їх задоволення в епоху, наприклад, Римської імперії, середньовіччя, на сучасному етапі розвитку людини.

В класифікації життєвих потреб існують найрізноманітніші підходи, які з одного боку, фіксують багатоманітність самих потреб, а з іншого, – характеризують ті функції, які вони виконують. Разом з тим цю різноманітність підходів можна звести до класифікації, в якій акцентується увага на найбільш важливих особливостях потреб з точки зору їхньої сутності та ролі в життєдіяльності людини. Можна виділити потреби самозбереження індивіда та потреби самозбереження виду і роду. Потреби самозбереження індивіда є обов'язковими для всіх без виключення індивідів. Усі, щоб жити, повинні їсти, пити, пристосовуватись до природних, кліматичних, інших умов.

В культурі самих життєвих потреб і способах їх задоволення яскраво проявляється процес становлення і розвитку людської сутності. Це спостерігається особливо, наприклад, на способах споживання їжі. Відомо, що довгий час відповідного посуду, столових і кухонних ножів, ложок, тарілок тощо взагалі не було. Різні народи вживали різні страви, готували їжу за різними рецептами, відрізнялись способами сервіровки стола, правилами поведінки за столом. Довгий час в пишних хоробах королів, імператорів, вельмож різних гатунків не було туалетів, водопроводу, для освітлення використовувались свічки, а подекуди — звичайна скіпка (лучина).

У різних народів формувались певні ритуали приготування та споживання їжі, на них проявлялись вплив економічних, фінансових відносин. Наприклад, довгий час у Німеччині (особливо в північних землях) зберігався, а подекуди в спрощеному вигляді проявляється і дотепер, звичай: якщо, наприклад, батько йде в гості до сина, син приймає його, пропонує маленьку чарочку шнапсу і трошки закуски. Якщо вони вирішили продовжити це спілкування, то після його закінчення підраховується вартість випитого і з'їденого, ділиться навпіл, батько оплачує свою половину і йде додому. І це вважається звичайною нормою.

У Швеції теж довгий час зберігалась подібна традиція: коли хтось йде в гості до дітей чи до батьків, то він обов'язково несе з собою якусь їжу, випивку. Після завершення гостювання все, що не було з'їдено і випито, забирається додому. Спроба щось залишити могла викликати обурення, образу. Це теж розглядалось як життєва норма відносин. Життєві потреби і способи їх задоволення проявляються в одежі, взутті, у влаштуванні оселі тощо.

Потреби забезпечення життєдіяльності виду і роду можуть бути не обов'язковими для конкретного індивіда. Однак вони мають задовольнятися у межах виду і роду, бо без цього стає неможливим їх життя. Це стосується особливо потреб продовження роду, потреб розмноження. З переходом від тварини до людини як якісно нової системи, відбуваються істотні зміни як в специфіці прояву цих потреб, так і у способах їх задоволення. Цей процес ускладнюється зі становленням і розвитком людини та залежить від конкретно-історичних умов існування людини.

Способи задоволення потреб продовження роду (індивідуальних і групових) в процесі становлення людини весь час змінювались у відповідності зі становленням людського способу життєдіяльності (опосередкування задоволення життєвих потреб системою соціальних потреб і видами діяльності, що їм відповідають).

На ранніх ступенях становлення людини існували неупорядковані статеві зв'язки. Це були зв'язки між членами реального колективу, общини. Вони існували як відносини між братами та сестрами, між батьками та дітьми. Але зі зростанням ролі виробництва в забезпеченні життєдіяльності, ускладнення суспільних відносин відбуваються зміни й у способах задоволення потреб продовження роду. Невпорядковані статеві відносини завжди більшою чи меншою мірою дезорганізували господарську діяльність колективу. Це особливо проявлялось тоді, коли для досягнення успіху потрібна була згуртованість і взаємодія його членів, наприклад, у полюванні. Самому факту полювання передувала тривала та напружена підготовка: розвідка місцевості, виявлення місць знаходження тварин, виготовлення відповідних знарядь праці та набуття навичок користування ними. Все це значно впливало на успіхи полювання, на результати виробничої діяльності. Конфлікти, які виникали між чоловіками на основі статевих відносин зменшували шанси на успіх у полюванні. Тому з'явилась потреба в обмеженні і навіть забороні статевих відносин в період підготовки та самого процесу полювання. На цій основі формувались уявлення, що статеві відносини в дані періоди можуть накликати небезпеку на колектив. Так почались формуватись мисливські статеві табу, що знаходило свій вираз у відособленні чоловіків і жінок у ці періоди у відповідному розподілі праці між ними. Як свідчать дослідження, з посиленням статевого табу в періоди спільної трудової діяльності інтенсивність статевого життя знижується. Статеві інстинкти потрапляють у пряму залежність від соціальних умов, тому ці інстинкти в періоди між статевими табу перетворювались в оргії з необмеженим спілкуванням чоловіків і жінок. Залишки таких оргій залишались у деяких народів і на більш високому рівні їх культурного розвитку.

Статеві табу та відособленість чоловіків і жінок обумовлювали необхідність пошуків задоволення статевих інстинктів. Це знаходило свій прояв у тому, що чоловіки однієї общини нападали на жінок іншої общини, і навпаки, жінки могли нападати на чоловіків інших общин, що не заборонялось статевим табу. Правда, жіночі прояви статевої агресії могли мати шанси на успіх тільки тоді, коли жінки були у явній більшості та добре організовані.

Такі способи задоволення статевих інстинктів знайшли своє відображення в легендах, переказах про амазонок. Подібні легенди та перекази мали поширення на величезних просторах: від Греції до Китаю, а також у Південній Америці, у Австралії.

З посиленням взаємозв'язків в процесі виробництва, із ускладненням системи суспільних відносин змінювались і способи задоволення потреб продовження роду. Поступово статеві відносини між представниками різних общин почали здійснюватись на основі взаємної згоди, що зміцнювало і взаємозв'язки між общинами. Це відбувалось у формі любовних експедицій юнаків однієї общини до дівчат іншої общини і навпаки — експедиції дівчат до хлопців. У австралійців зустрічались дещо інші форми таких союзів. Статеві табу всередині общини не поширювались на представників інших общин. Це, власне, був початок формування міжобщинних шлюбів.

Сусідні общини влаштовували спільні свята, які продовжувались декілька днів. В ході цих свят чоловіки однієї общини вступали у зв'язки з жінками іншої общини. Так поступово статеве спілкування між членами різних колективів з випадкових перетворювалися в постійні. Такі сусідні общини складали певну цілісність. У той же час кожна з них формувалась як відносно самостійний рід.

В результаті таких взаємозв'язків відбувалась природна гібридизація, що проявлялась у появі більш міцного, життєстійкого потомства, а це, у свою чергу, посилювало пластичність еволюції організму. У цьому процесі змінювався взаємозв'язок між потребами розвитку виробництва і фізичною організацією людей. Ці нові форми задоволення потреб продовження роду сприяли прискоренню виробничої діяльності.

Поступово в культурі статевих відносин відбувалось виключення статевих зв'язків між родичами (спочатку між близькими, а потім і між віддаленими). А зміцнення взаємозв'язків у всіх сферах життя (виробництво, спілкування, побут) сприяє появі симпатій, взаємного тяжіння одне до одного, що знайшло свій вираз у парній сім'ї, в якій головну роль відігравала жінка. Парна сім'я формувалась за наявності спільного домашнього господарства. Спорідненість визначалась по материнській лінії. Способами забезпечення життя була переважно охота і збирання того, що давала природа.

З подальшим розвитком виробництва, що відзначався прирученням тварин та поширенням землеробства, значно покращувались умови життя. Приручені тварини давали шкури, м'ясо, молоко, що позбавляло необхідності щоденно шукати їжу. Тепер замість парної сім'ї, що існувала на основі спільного домашнього господарства, формується сім'я, яка базується на власному домашньому господарстві. Головна виробнича функція, що належить чоловікові, робить його головою сім'ї. Спорідненість також стала визначатися по батьківській лінії. Тепер і приручені отари приручених тварин і земля стають власністю сім'ї. Наслідкування

відбувається на користь дітей. Сімейні статеві відносини підпорядковуються нормам життя сім'ї. В залежності від конкретних історичних умов сформувались три основні типи сім'ї: моногамія, полігамія і поліандрія, в рамках яких здійснювалась, реалізувалась потреба продовження роду.

В сучасних умовах потреба продовження роду значною мірою втратила своє природне значення. Вона є потребою виду, але не є обов'язковою для індивідів. В індивідуальному житті секс проявляється як спосіб досягнення фізіологічного, естетичного, морального задоволення. значною мірою народження дітей здійснюється поза межами сім'ї. Значно поширились одностатеві відносини, аж до утворення одностатевих сімей. Тому можна сказати, що культура життєвих потреб і способів їх задоволення, є однією з дуже важливих сторін життєдіяльності людини, вона є показником рівня становлення людини людиною.

Важливим етапом у переході від тваринного способу задоволення потреб до власне людського було використання вогню і пов'язаних з цим способів угамування голоду, спраги, захисту від холоду тощо. Цей процес також виражає процес становлення і розвитку культури. Тут, як і в інших сферах життя, особливого значення набуває опосередкування задоволення життєвих потреб як самими об'єктами їх задоволення так і засобами їх задоволення. При цьому для людини стає характерною прискорена зміна тваринних форм життєдіяльності, що потягло за собою зміни і в біологічній структурі людини.

Цей рівень культури характеризується наслідуванням в розвитку потреб і способів їх задоволення як у плані історичної послідовності розвитку культури даної соціальної спільності, так і в плані взаємозв'язків культур різних народів, регіонів. Значне місце тут займає запозичення якихось особливостей у культурі одних народів і перенесення їх до іншого етнічного та географічного середовища. Так, наприклад, є цікавим той факт, що в Криму, де 3/4 населення складають росіяни, форма житлових будинків, техніка їх будування («мазанки», особливо в сільській місцевості) взяті з традицій українського народного житла.

Велику роль в розвитку культури потреб і способів їх задоволення має свідоме, цілеспрямоване виховання, яке сприяє збереженню, наслідуванню і регулятивному впливу на розвиток цих потреб. Ця сторона життя суспільства особливо важлива в тій сфері, в якій створюються умови для появи патологічних життєвих потреб, які є протилежні потребам забезпечення життя індивіда і життя соціуму. Патологічні потреби, як правило, забезпечують короткочасне задоволення. Але задоволення від такої потреби часто згубно діє на індивіда чи групу. Мова йде про такі потреби як алкоголізм, наркоманія, садизм, розпуста тощо.

Культура життєвих потреб і способів їх задоволення є показником рівня розвитку не тільки потреб, але й самої людини. Вона проявляється і як історичний процес становлення людини.

Життєві потреби проявляються як внутрішній імпульс життєдіяльності, як стан невдоволення. Сама поява тієї чи іншої потреби є сигналом про те, що в організмі, цій складній енергетичній системі, створюється певна дисгармонія, загострюється суперечність між необхідністю забезпечення існування, функціонування, розвитку і обмеженістю або відсутністю внутрішніх засобів, можливостей реалізації цієї необхідності. Ця суперечність обумовлює, визначає характер, спрямованість відношення до умов існування. В процесі взаємодії з умовами існування здійснюється обмін, за допомогою якого створюються можливості розв'язання цієї внутрішньої суперечності, засоби задоволення життєвих потреб, а дія по задоволенню потреби, факт її задоволення створює передумови виникнення нової потреби.

Ще в період становлення людини, виходу її з тваринного світу постійне вдосконалення і розширення спектру життєвих потреб вимагало вдосконалення засобів і способів їх задоволення. Кількісні зміни досягли такого рівня, коли тваринний спосіб життєдіяльності виявився недостатнім для забезпечення життєвих потреб. Виникла необхідність переходу до нового способу їх задоволення. Отже, становлення людини, перехід від тваринного способу життєдіяльності до людського є водночас першим кроком в становленні культури. Вона сама є цим кроком.

Процес матеріального виробництва набуває відносної самостійності та характеризується притаманними йому закономірностями розвитку.

Таким чином, другим структурним елементом культури і першим елементом процесу становлення людини є культура матеріального виробництва, що знаходить свою реалізацію у створенні певних знарядь праці, технологій, в характері праці, в результатах виробництва. Це продуктивні сили в їх функціонуванні та розвитку. Вони складають матеріально-технічну основу суспільства. Це, як зазначалось раніше, є самим рухомих структурним елементом суспільства, бо в ньому знаходить свій прояв суперечність між життєвими потребами та обмеженими можливостями їх задоволення, обумовленими рівнем розвитку людини, рівнем розвитку знарядь праці, технології. Якщо життєва потреба виступає як вихідний імпульс життєдіяльності, взагалі, то суперечності в продуктивних силах виступають в якості вихідного імпульсу становлення людини. Головною продуктивною силою є людина з її потребами, інтересами, навичками. Використовуючи знаряддя праці, людина активно впливає на природу. Знаряддя праці можна розділити на знаряддя праці,

які створені природою, і знаряддя праці, створені людиною. До природних знарядь праці відносяться земля, вода, повітря (особливо вітер), приручені тварини. Тут людина тільки оволодіває методами збільшення виробництва продуктів природи. За допомогою знарядь праці, створених людиною, люди набувають відносної самостійності, по відношенню до природи. В узагальненому вигляді цей рівень культури виступає як система способів, засобів і результатів виробничої діяльності. В осмисленні людиною цього рівня бере початок етимологія слова «культура», яке означає обробку землі, предметів природи, виховання.

Найважливішим моментом у зародженні культури був перехід від використання предметів природи, як допоміжних засобів задоволення життєвих потреб, до виробництва знарядь праці, як необхідної умови забезпечення самої життєдіяльності. Самим важливим у цьому процесі є те, що виробництво знарядь праці перетворюється в особливу (соціальну) потребу, без задоволення якої стає неможливим задоволення життєвих потреб. Виникає опосередкування задоволення життєвих потреб процесом виробництва. Це дозволило людині перейти від використання готових продуктів природи до продуктів, створених самою людиною. Перехід до землеробства, тваринництва звільнив людину від безпосередньої залежності свого життя від природи. Крім того, конкретна людина отримала можливість виготовляти більшу кількість певного продукту, ніж вона могла спожити. У той же час відсутність засобів для задоволення інших потреб призвела до виникнення можливості обміну частини виготовленого продукту на ті продукти, яких вона не виробляла.

Загальними рисами культури процесу виробництва є те, що для здійснення людського способу задоволення потреб необхідним є не тільки наявність суб'єкта – носія життєвих потреб з його здібностями до активної взаємодії з умовами існування, а й наявність відповідних знарядь праці, за допомогою яких здійснюється виробництво засобів задоволення життєвих потреб, а також предметів, на які спрямована дія. Єдність людини, знаряддя праці, предмета праці, результатів праці проявляється в самій праці. Праця є, насамперед, процесом, що здійснюється між людиною і природою, в якому людина своєю власною діяльністю опосередковує, регулює і контролює обмін речовин між собою і природою. Для того, щоб привласнити речовину природи у формі, придатній для її власного життя, вона (людина) приводить в рух приналежні їй тілу природні сили: руки, ноги, голову. Впливаючи за допомогою цієї дії на зовнішню природу і змінюючи її, вона у той же час змінює свою власну природу. Вона розвиває сили, що дімали в ній, і підкоряє гру цих сил своїй власній владі. [48, с. 188-189]

У цьому визначенні праці йдеться про абстрактну працю, тобто, у ньому «процес праці розглядається абстрактно, незалежно від її історичних форм, як процес між людиною і природою» [там саме, с. 518]. Значення праці в життєдіяльності людини проявляється в тому, що вона не просто виробнича, а суспільно-виробнича сила, здібна створювати не тільки необхідні для людини речі, але й саму людину з усім багатством її суспільних зв'язків і відносин. А це означає, що в якості суспільно-виробничої сили праця виступає як джерело культури. Суспільна праця є процес, в якому людина певним чином взаємодіє з іншими людьми. Це не означає, що суспільна праця обов'язково повинна проявитися у формі безпосередньо-кооперативної праці. Вона може виступати у формі індивідуальної діяльності (наприклад, діяльність композитора, художника, вченого). Але і в якості індивідуальної діяльності вона характеризує людину як суспільну істоту. Тому що вона використовує результати праці інших людей.

Культура праці проявляється як єдність об'єктивних і суб'єктивних передумов. Крім того, культура праці проявляється в єдності її змісту і соціальної форми. Справа в тому, що люди вступають в певні відносини між собою, а також у відношення до тих, хто раніше створив наявні умови життя, до їх досвіду, результатів їх діяльності. Тут йдеться про спадкоємність, наслідування, збереження і перетворення результатів попередньої праці, про її суспільний зміст. Крім того, люди в безпосередньому спілкуванні вступають в певні виробничо-економічні відносини, які базуються на певних формах власності, від чого залежить соціальна форма праці. З точки зору соціальної форми праця може бути сумісною, рабською, кріпосною, найманою чи вільною. Тому культура праці знаходить свій прояв як єдність її суспільного змісту і соціальної форми, і на різних етапах історії характеризуються певною якісною визначеністю (праця в первісному суспільстві, в рабовласницькому, феодалному, капіталістичному, соціалістичному).

В процесі трудової діяльності створюється предметне багатство суспільства, яке виступає як зовнішній прояв культури. Дійсним же змістом культури є становлення, функціонування, розвиток людини як суспільної істоти, як суб'єкта соціальної діяльності у всьому багатстві і різноманітності, його сутнісних сил. «Людина тут не відтворює себе в якійсь одній тільки визначеності, а творить себе у всій цілісності, вона не прагне залишитись чимось остаточно встановленим, а знаходиться в абсолютному русі становлення» [47, с. 476].

З цієї точки зору культура як феномен є процес виробництва, особливість якого полягає в тому, що головним його результатом є сама

людина у своїй цілісності. Тут людина виступає одночасно як суб'єкт і результат своєї діяльності. В процесі виробництва культура проявляється як фактор, який, з одного боку, виражає те, що об'єднує людей в історичному процесі, а з іншого – в ній фіксується те, що розрізняє людей в просторі і часі. В культурі, таким чином, мають місце і різноманітність її історичних форм, які виникали в просторі та часі, і єдність, цілісність її історичного змісту. Різні народи відзначаються специфічними, притаманними їм формами культури, що проявляються в усіх сферах життя, закріплюються в традиціях, звичаях, передаються від покоління до покоління, від епохи до епохи.

Процес матеріального виробництва виступає як певний рівень культури, визначальний фактор становлення людини. І коли ми говоримо про культуру виробництва, то маємо завжди враховувати, що виробництво, яке здійснюване як процес праці, пройшло дуже складний, суперечливий і тривалий шлях.

Першим таким етапом була обробка матеріалу власними силами за допомогою рук, ніг, зубів. Цей період життєдіяльності предків людини вже містить у собі наявність перенесення функцій безпосереднього пристосування до середовища зі своїх органів на предмети, що завдяки їх обробці ставали посередниками між людиною і природою.

Другий етап характеризується тим, що виготовлення примітивних знарядь праці здійснювалось за допомогою інших предметів природи, а не тільки за допомогою рук, зубів. Тут з'являються вже посередники між людиною і тими знаряддями, які вона виготовляє. Це супроводжувалось нагромадженням власного та історичного досвіду, що значно розширювало можливості використання різних матеріалів і для виробництва знарядь, і як посередників виготовлення цих знарядь. Також це дозволило використовувати матеріали, що не можна було обробляти за допомогою своїх природних органів: камінь, кістка, тверді породи дерева тощо.

Третій етап розвитку виробництва характеризується виробництвом знарядь для виготовлення знарядь праці. А це вимагало значно вищого рівня розвитку мозку, росту пізнавальних можливостей. Культура виробництва підіймається на якісно новий ступень розвитку. Якщо у предка людини мала місце, можна сказати, природна технологія, в основі якої було використання предметів природи як допоміжних засобів забезпечення тваринного способу життєдіяльності, то у людини з'являється вже штучна технологія, що була створена разом зі становленням людини. Важливим є й те, що природна технологія мала переважно стихійний, випадковий та індивідуальний характер. Зі становленням людини технологія набуває колективного способу її використання.

Деякі дослідники факт використання природної технології в життєдіяльності предка людини схильні розглядати як доказ того, що виготовлення знарядь праці передувало виникненню людини. В дійсності ж діє принцип не «або-або», а «і-і». Тобто формування процесу виготовлення знарядь праці та становлення людини є одночасним. Людина і праця — це єдина система. Праця не є чимось відмінним від людини, це сама людина в дії. Особливості культури виробництва проявились в тому, що знаряддя праці були не просто предметами природи, які використовувались для здобування їжі, а тими, що в результаті перетворювальної діяльності людини включаються в процес виробництва, виготовлення яких стає життєво необхідною потребою.

Цей процес стає основою об'єднання індивідів у цілісність, в якій їх колективна взаємодія є не просто способом пристосування до умов зовнішнього середовища, а способом пристосування цих умов до потреб та інтересів людини шляхом їх перетворення у специфічні людські умови існування. Отже, основою життєдіяльності людини стає саме опосередкування задоволення життєвих потреб процесом виробництва, в якому виробництво знарядь праці перетворюється на особливу потребу. Орудійно-трудова діяльність є межею, яка визначила якісну відмінність способу життєдіяльності людини від пристосовницької дії тварин на основі системи умовних і безумовних рефлексів та інстинктів. За мільйони років розходження векторів розвитку тварин і людини досягли такого рівня, що ніякими штучними засобами чи способами неможливо підняти найрозвиненішу тварину (наприклад, шимпанзе, горилу) до рівня людини. Усі численні дослідження по вихованню тварин, усі спроби прищепити їм людські якості завершувались і завершуються невдачами. Неможливо штучно створити ті умови, які за мільйони років самі змінювались і впливали на зміни в життєдіяльності предка людини і самої людини.

Орудійно-трудова діяльність людини в самій своїй сутності є не тільки природною і технічною стороною життєдіяльності, але й соціальною. У процесі цієї діяльності відбувається формування сукупної робочої сили, що обумовлює необхідність в якісно нових відносинах між людьми. Праця стає соціальною потребою. На відміну від тваринного безпосереднього пристосування до природних умов, у людини створюється цілий ланцюг опосередкування: людина з її життєвими потребами, знаряддями праці, предметами праці, засобами виробництва, результатами виробництва, способами задоволення життєвих потреб шляхом розподілу, обміну, способу споживання.

Особливого значення тут набувають дві ланки: діяльність з виробництва знарядь праці та діяльність з виробництва засобів існування, що здійснюється на основі застосування знарядь праці. Вони виступають як дві взаємообумовлені сторони єдиного процесу становлення і розвитку людини. Людина з її потребами і здібностями до трудової діяльності та засоби виробництва виступають в якості продуктивних сил, де знаходить своє відображення джерело саморозвитку виробництва: суперечність між життєвими потребами людини, потребами в знаряддях праці та обмеженими можливостями їх задоволення, обумовленими наявним рівнем розвитку самої людини і знарядь праці. У цьому зв'язку не можна погодитись з існуючим твердженням, що «засоби виробництва містять у собі основне джерело саморозвитку суспільства і суспільного матеріального виробництва» [3, с. 55]. Засоби виробництва виступають як реальні необхідні умови забезпечення життєдіяльності людей. Джерело ж саморозвитку виробництва знаходиться в продуктивних силах, в яких потреби являють собою вихідний імпульс життєдіяльності. Саме потреби визначають характер і спрямованість відношення людини до дійсності. Засоби виробництва — це необхідні умови, за допомогою яких реалізується ця спрямованість.

Тому культура виробництва як відносно самостійний структурний елемент являє собою процес історично довгого, суперечливого становлення людини. І саме тому, що це складний, багатогранний процес, він не міг виникнути раптово. Виникненню виробництва передувала тривала історична підготовка, коли з'являлися умови для формування тих чи інших його складових частин. Воно розвивалося як цілісне утворення і формувалось як своєрідна якісна визначеність у тісному взаємозв'язку та взаємопереплетінні всіх його сторін.

У культурі виробництва можна виділити культуру виробництва знарядь праці та культуру самої праці. Культура взаємовідносин між людьми в процесі праці, неухильне вдосконалення знарядь праці, ускладнення процесу виробництва впливали на розвиток психіки людини, на вдосконалення мозку. Для закріплення, утримання, збереження, відбору, систематизації, відтворення інформації необхідна пам'ять. Без постійного оновлення інформації неможливо вдосконалювати знаряддя праці і весь процес виробництва в цілому. Тому вдосконалення процесу виробництва і розвиток мозку, його здібність свідомо використовувати набуті знання, набутий досвід виявились двома сторонами єдиного процесу становлення людини.

Культура виробництва знаходить свій прояв у постійному прискоренні темпів його розвитку. У прискоренні цих темпів мають місце як

розвиток самого виробництва, так і розвиток взаємовідношень між людиною і природою. На ранніх ступенях становлення людини вона брала у природи менше, ніж вона відтворювала. Цей період був найдовшим. Людина була більш за все зацікавлена у пристосуванні природних умов до своїх потреб та інтересів, у перетворенні природних багатств на засоби забезпечення власної життєдіяльності. З розширенням і поглибленням виробництва, з удосконаленням техніки і технології людина стала спроможною брати у природи майже все, що та могла відтворити. Важливим завданням у цей час стає збереження природи, її багатств.

Згодом людина почала відбирати все, що мала в собі природа. Без відтворення використаних джерел природних багатств. Реальним стали незворотні процеси. Людина почала руйнувати природу. Нафта, газ, кам'яне вугілля використовуються з постійно зростаючим прискоренням. Масово знищуються ліси, забруднюється гідросфера, атмосфера. Взаємовідносини людини з природою набувають значення глобальних проблем, проблем виживання людства на планеті Земля.

Тепер перед виробництвом і перед людством взагалі стає завдання не лише збереження природи як об'єктивної умови існування людства, а й відтворення того, що можна ще відтворити: відновлення лісових масивів – легенів Землі, очищення води, повітря, озер, морів, океанів. Необхідним стає пошук нових джерел енергії, сировини, а все це вимагає значного підвищення культури виробництва: культури взаємовідносин з природою.

Культура виробництва змінювалась і з точки зору місця людини в цьому процесі. Як вже зазначалось, на ранніх етапах становлення людини вона була включена безпосередньо у процес виробництва. З появою складної техніки людина стає поруч з виробництвом, управляючи цим процесом. З виникненням електроніки, автоматики людина стає над виробництвом, задаючи йому відповідні програми. Інформація стає найважливішою продуктивною силою. Для цього потрібен високий рівень пізнавальних можливостей, всебічний розвиток науки. Зростання, підвищення рівня культури виробництва є важливим показником розвитку суспільства.

Слід відзначити ще одну особливість культурного розвитку людини. На ранніх етапах індивід був безпосередньо включений до виробничого процесу, що здійснювався общиною. Згодом, з розвитком і вдосконаленням знарядь праці, здійснювалася індивідуалізація трудової діяльності. Надалі люди, як суб'єкти виробництва, виступають вже як сукупний виробник матеріальних благ. Ця особливість пов'язана з тим, що в процесі індустріалізації виробництво набуває суспільного характеру.

Поняття «суспільний характер виробництва», як правило, використовується у двох основних значеннях: перше полягає у тому, що виробництво від самого свого виникнення виступає як суспільне виробництво; друге характеризує виробництво на порівняно високому рівні. В своєму другому значенні сутність суспільного характеру виробництва полягає у тому, що в міру ускладнення і поглиблення суспільного поділу праці, зростання темпів розвитку знарядь праці та технологічних процесів, різні сфери виробництва переплітаються в єдиний виробничий процес у якому будь-який продукт є результатом праці не просто окремого робітника чи окремого підприємства, а взаємодії всіх сфер виробництва. Так, у виробництві голки задіяні не тільки працівники підприємства, де вона виробляється, а й металургійна, вугільна, хімічна промисловості, енерговиробляючі агрегати, транспорт, сільське господарство. Отже, виникнення суспільного характеру виробництва характеризує процес інтеграції виробництва в певну цілісність.

Суспільний характер праці спочатку проявляється на регіональному рівні в рамках окремих країн чи більш обширних регіонів, де виникали взаємозв'язки між підприємствами, джерелами сировини, енергії, робочої сили, ринками збуту. В подальшому він починає охоплювати не тільки великі території, але й цілі континенти. На сучасному етапі суспільний характер виробництва досягнув такого рівня, що він набув міжнародного масштабу. Зараз жодна країна світу не може здійснювати виробництво ізольовано, без взаємозв'язків з іншими країнами.

Інтеграційні процеси в культурі виробництва стають показником і необхідною умовою суспільного прогресу в цілому. Важливо те, що розвиток суспільного характеру виробництва супроводжується швидкими темпами запровадження якісно нових засобів виробництва, якісно нових технологій, виробництво стає наукоємним. Наука перетворюється на важливу продуктивну силу суспільства, а це потребує якісно нового рівня самого робітника. Зараз безпосередньо здійснювати процес виробництва може тільки людина, яка озброєна високим рівнем знань. Отже, зростання культури виробництва охоплює всі сфери виробничого процесу. В цьому процесі спостерігаються дві взаємозв'язані тенденції: перша полягає в тому, що головною продуктивною силою стає всезагальна наукова праця; друга – в тому, що для забезпечення функціонування всезагальної наукової праці як головної продуктивної сили, необхідні відповідні соціальні умови життєдіяльності людини: вирішення проблем транспортних комунікацій, медичного обслуговування, житла, сфери побуту, відпочинку, вільного часу для самовдосконалення і саморозвитку, отримання відповідної освіти.

Ці умови створюються зусиллями багатьох людей. Метою праці, процесу виробництва в цілому стає не сама по собі потреба в засобах задоволення життєвих потреб людей, а й забезпечення існування людства, його виживання. Тим самим суспільний характер виробництва обумовлює формування сукупного суб'єкта трудової діяльності та в цілому суб'єкта соціальної діяльності. Ці тенденції вже почали себе проявляти на сучасному етапі розвитку суспільства, причому не лише в розвинутих країнах, а й у світовому масштабі. Природно, що інтеграційні процеси у сфері виробництва неминуче потягнуть за собою інтеграційні процеси в усіх сферах життєдіяльності людини. В ході розвитку інтеграційних процесів людство формується як всезагальний суб'єкт соціальної діяльності, виникають потреби суспільства як цілісної системи. Вони охоплюють всі сторони життя суспільства як системи: демографічні проблеми, боротьба з хворобами, енергетичні проблеми, проблеми чистої води й атмосфери, взаємовідносини суспільства і природи. Вирішення цих проблем вимагає високого рівня розвитку науки, техніки, новітніх технологій, а головне – високого інтелектуального рівня особи. Вже давно відомо, що фізичний потенціал країни, регіону залежить від фізичного потенціалу особи, а інтелектуальний потенціал країни, регіону, суспільства – залежить від інтелектуального потенціалу особи. Для цього суспільство має створити оптимальні умови для фізичного і духовного виховання молодих поколінь. Культура процесу формування особи стає одним з найважливіших показників рівня культури країни, регіону, суспільства в цілому. Таким чином, стає очевидним, що культура матеріального виробництва є показником рівня матеріально-технічної основи суспільства.

Третім структурним елементом культури є культура суспільних відносин. Суспільні відносини – це складна система, яка включає в себе економічні відносини, відносини історичних спільностей людей (рід, плем'я, народність, нація, народ), шлюбно-сімейні відносини, відносини побуту, міжособові відносини, відносини суспільства і особи, людини і природи.

Суспільні відносини виникли як соціальні форми, в яких і за допомогою яких здійснюється життєдіяльність людей. З виникненням потреби у виробництві знярядь праці і трудовій діяльності, тваринні, стадні форми спілкування перестали відповідати логіці становлення і розвитку людини. Отже, суспільні відносини виникли як специфічні форми життє- діяльності людини, основою і змістом яких виступив процес виробництва. Але, виникнувши як форми процесу виробництва, суспільні відносини перетворюються на фактор, що детермінує можливості

здійснення самого виробничого процесу і перетворюється на передумову його подальшого розвитку. Якщо у тваринному стаді індивіди спілкуються на основі збереження продовження роду, а також спільного використання засобів існування, створених самою природою, то з виникненням людини з'являються нові особливості у сфері спілкування індивідів. З розвитком трудової діяльності і суспільного розподілу праці відбувається перехід від відношення до речей до відносин між людьми. Ці відносини між людьми складаються у всіх сферах їх життєдіяльності, пов'язаних, перед усім, з процесом виробництва.

Особливе місце у структурі суспільних відносин займають економічні відносини. Слід відзначити, що в науковій літературі економічні відносини часто ототожнюються з виробничими. Цей взаємозв'язок дійсно дуже тісний, але очевидно є сенс говорити про відмінність у змісті цих понять. Справа в тому, що процес виробництва відбувається на двох рівнях: матеріальне виробництво, метою якого є виробництво засобів існування людини, засобів задоволення її потреб, де головною ланкою зв'язку є зв'язок людина-природа; і суспільне виробництво, метою якого є формування, виробництво людини. На першому рівні об'єктом активної дії є природа, на другому — людина.

Економічні відносини за обсягом вужчі за виробничі відносини. Вони являють собою одну, причому найважливішу сторону виробничих відносин. Економічні відносини як соціальна форма матеріального виробництва разом з продуктивними силами складають спосіб виробництва. Часто спосіб виробництва визначають як єдність продуктивних сил і виробничих відносин. По-перше, тут повинна йти мова не про виробничі відносини в цілому, а про економічні відносини. По-друге, вказівка на те, що спосіб виробництва є єдність продуктивних сил і виробничих відносин говорить про структуру способу виробництва, а не про його сутність.

Спосіб виробництва — це конкретно-історична, стійка система зв'язків і відносин, у якій і за допомогою якої люди, поєднуючись певним чином з знаряддями праці (продуктивні сили) і вступаючи на основі їх взаємного відношення до засобів виробництва і результатів праці у спілкування один з одним (економічні відносини) здійснюють, регулюють і контролюють речовий обмін між природою і суспільством, а також між собою для задоволення своїх потреб, тобто для забезпечення свого існування, функціонування, розвитку. Спосіб виробництва є матеріально-економічною основою суспільства. Це визначення способу виробництва характеризує його як певну цілісність і вказує на ту роль, яку він відіграє в життєдіяльності суспільства. Тому культура процесу

виробництва знаходить свій вираз, насамперед, у способі виробництва як певній цілісності. Функціонування продуктивних сил здійснюється за допомогою виробничо-технічних, організаційних відносин (взаємовідносини між виробниками безпосередньо в процесі виробництва) і економічних відносин.

Економічні відносини активно впливають на продуктивні сили, на тенденції їх розвитку. Вони можуть сприяти розвитку продуктивних сил, або стримувати, гальмувати цей розвиток. З цієї точки зору культура процесу виробництва виступає як спосіб його функціонування і розвитку. Саме в процесі виробництва закладені основи всіх сторін суспільного життя. Тому, коли заходить мова про культуру якоїсь епохи, регіону, країни, то насамперед звертається увага на спосіб виробництва, на рівень розвитку продуктивних сил, характер економічних відносин, які обумовлюють ступень забезпечення задоволення потреб людей.

Але спосіб виробництва — система внутрішньо суперечлива. Продуктивні сили і економічні відносини характеризуються різними тенденціями розвитку. Продуктивні сили у своєму функціонуванні — це безперервний процес виробництва засобів життєзабезпечення. Він не може зупинитись, бо кожна задоволена потреба відтворюється, крім того, виникають якісно нові потреби, для задоволення яких необхідні нові знаряддя і предмети праці (нові засоби виробництва). Тут має місце розв'язання і відтворення суперечності між потребами і наявними обмеженими можливостями їх задоволення. Економічні відносини як соціальна форма цього процесу характеризуються тим, що вони виступають як відносини різних суб'єктів, що формуються на основі їх відношення до власності на засоби виробництва і результати праці. Залежність життєдіяльності соціальних суб'єктів від їх відношення до власності на засоби виробництва знаходить свій вираз в інтересах соціальних суб'єктів. Тому визначальним фактором функціонування економічних відносин виступають не просто потреби, а інтереси. Коли інтереси стають усвідомленими, вони визначають суб'єктивне ставлення соціальних суб'єктів один до одного, до самого процесу і результатів виробництва. Отже, культура функціонування економічних відносин є показником того, якою мірою процеси, що відбуваються в суспільстві, узгоджуються з сутністю людини.

Визначальну роль в економічних відносинах відіграють соціальні суб'єкти, які володіють засобами праці і результатами виробництва, їх інтереси. Інтереси суб'єктів, які володіють засобами виробництва і результатами праці, спрямовані на збереження їх панівного становища в суспільстві та на власне збагачення за рахунок інших соціальних суб'єктів.

Ці інтереси значно вужчі ніж інтереси всього суспільства. Тим самим порушується відповідність між розвитком змісту суспільного виробництва і його соціальною формою. Відставання розвитку, зміни економічних відносин, що обумовлені прагненням панівних сил суспільства до збереження недоторканим свого панування, веде до того, що старі економічні відносини починають гальмувати розвиток виробництва. Загострення суперечності між продуктивними силами та економічними відносинами знаходить свій прояв як суперечність між інтересами соціальних суб'єктів, що приводить до соціальних конфліктів, до революцій. Усвідомлення соціальними суб'єктами своїх інтересів і протиставлення своїх інтересів інтересам інших соціальних суб'єктів втілюється в посиленні ролі суб'єктивного фактора суспільного розвитку. Ті сили, чий інтереси збігаються із загальною об'єктивною спрямованістю розвитку виробництва, зацікавлені в приведенні економічних відносин до відповідності з рівнем розвитку продуктивних сил, їх діяльність набуває прогресивного характеру. Ті соціальні сили, які зацікавлені в збереженні свого панівного становища в суспільстві шляхом збереження старих економічних відносин, починають відігравати негативну роль в поступальному розвитку суспільства, а це проявляється у сфері ідеології, політики, права, моралі, мистецтві, релігії, філософії.

Економічні відносини активно впливають не тільки на розвиток продуктивних сил, але й на всі сфери суспільних відносин: на відносини історичних спільностей людей (рід, плем'я, народність, нація, народ), на шлюбно-сімейні, побутові, міжособові відносини, відносини суспільства і особи, людини і природи. Вони обумовлюють соціальну структуру суспільства. Саме відносини власності, спосіб поєднання робочої сили з знаряддями праці, форми обміну діяльністю, форми розподілу, обміну, споживання лежать в основі поділу суспільства на багатих і бідних, на велику кількість соціальних суб'єктів, які займають різне місце, положення в соціальній структурі суспільства.

Все це свідчить про те, що культура економічних відносин виступає як спосіб їх функціонування. Вона проявляється через ту роль, яку економічні відносини відіграють в історичному процесі становлення і розвитку людини, в характері взаємовідносин, спілкування між суб'єктами процесу виробництва.

Розкриття культури суспільних відносин не обмежується самою характеристикою ролі економічних відносин у життєдіяльності суспільства і особи. Як зазначалось, виробництво здійснюється на двох основних рівнях: матеріальне виробництво засобів задоволення життєвих потреб і виробництво людини яка суб'єкта соціальної дії. Соціальною

формою процесу формування людини є виробничі відносини. В цьому плані в якості виробничих відносин важливу роль відіграють й усі інші основні форми суспільних відносин. Зокрема, це стосується відносин історичних спільностей людей. Ці відносини на всіх етапах становлення людини відігравали дуже важливу роль як форми інтеграції взаємодії між індивідами в межах самої спільності, а також між самими спільностями. Тому міжродові, міжплемінні відносини, відносини між народностями, націями виступають як певні ступені розвитку культури.

Відносини історичних спільностей людей являють собою ті соціальні форми, які з одного боку, самі народжені суспільним розподілом праці, а з другого — є тими соціальними формами, в рамках і за допомогою яких відбувається взаємозв'язок між різними структурними елементами виробничого процесу, а також зв'язок виробничого процесу з природними умовами існування. Вони є інтегрованим виразом виробничого процесу. Це ті форми, які об'єднують різні його сторони у певну функціональну цілісність. Отже, рід, плем'я, народність, нація виступають як історично обумовлені ступені культури. Тому ці історичні форми спільнот людей, як певні ступені культури, характеризують процес становлення і розвитку людської сутності.

Історичні спільності людей — це не просто сукупність індивідів, які живуть разом. Історична спільність, незалежно від того, про яку з них йде мова, набуває відносної самостійності по відношенню до індивідів. З одного боку, історична спільність об'єднує індивідів в певну цілісність, в рамках якої вони, взаємодіючи один з одним, можуть забезпечити своє індивідуальне існування. З іншого боку, історична спільність виступає як певна відносно самостійна цілісність, що характеризується наявністю її специфічних потреб і інтересів. В історичній спільності знаходять свій вираз ті інтегровані зв'язки і відносини, без реалізації яких індивідуальне буття неможливе. Тому культура історичних спільностей людей і взаємовідносин між ними виступає в якості способу їх життєдіяльності, а спосіб — це система зв'язків і відносин, в якій і за допомогою якої проявляється зміст життєдіяльності, її спрямованість на досягнення певних результатів для забезпечення свого існування, функціонування, розвитку.

Історичні спільності — це насамперед етносоціальні спільності. Історично першою етносоціальною формою спільності був рід. Ця спільність виникла на основі кровнородинних зв'язків і відносин. В історичному часі мали місце кровнородинні зв'язки, які визначались по материнській лінії (період матріархату) і по батьківській лінії (період патріархату). Культура взаємовідносин тут проявлялась як культура внутріш-

нього життя роду і як культура міжродових відносин. Всередині роду культура життєдіяльності характеризувалась спільністю праці, наявністю суспільної власності на засоби виробництва, безпосереднім зв'язком виробника з будь-яким знаряддям праці (на підставі їх примітивності) розподілом в інтересах общини (незрівнялівка). В рамках роду забезпечувалось певне регулювання шлюбно-сімейних відносин на основні заборони шлюбів всередині роду (екзогамія). Роль регулятора взаємовідносин відігравали норми моралі, авторитет вождя і громадська думка.

Культура життя цих історичних спільностей людей характеризувалась наявністю цілого ряду звичаїв, обрядів, культів, зародженням релігійних вірувань, зокрема – тотемізму, анімізму. Люди вірили в кровну спорідненість свого роду з певним видом тварин чи рослин.

Міжродові відносини переважно обмежувались сферою обміну і міжродовими шлюбними зв'язками. Але в ході розвитку, вдосконалення процесу виробництва розширювалися і міжродові відносини, що привело до формування племен, а згодом – союзу племен. Плем'я – це вже більш масштабна спільність, яка сформувалась на основі близьких родових общин. Вона відіграє роль інтегрованого виразу спільних для всіх індивідів потреб та інтересів, що забезпечувало умови життєдіяльності всіх членів спільності. Виникнення племен пов'язане з розширенням землеробства і тваринництва. Близькі за кровнородинними зв'язками племена об'єднувались в союзи племен, що мало велике значення у створенні більших можливостей для завоюванні інших племен та для власного захисту, для вирішення спільними зусиллями різних проблем, що висувались самим життям.

Неухильне вдосконалення знарядь праці, процесу виробництва в цілому тривало до виникнення спочатку сімейної приватної власності на засоби виробництва і результати праці, а також до привласнення результатів чужої праці в процесі обміну, і, нарешті, до привласнення чужої робочої сили (виникнення експлуатації людини людиною). Все це привело до розкладу первинного суспільства і до виникнення нової історичної спільності – народності. Ця етносоціальна спільність характеризується специфікою формування внутрішньої культури, яка охоплює процес виробництва, систему суспільних відносин, сферу духовного життя, і специфікою культури взаємовідносин між народностями. Для народності характерними стають спільність території, мови, яка формується при наявності багатьох діалектів. Стосунки між народностями формувались в залежності від історичних умов. Вони могли бути відносинами співдружності або відносинами ворожими, які часто виливались у війни.

Перехід від родоплемінних відносин, від родоплемінної організації суспільства до народності характеризується різкими змінами у соціальній структурі суспільства. В одних випадках (Греція, Рим, Єгипет) це був перехід до рабовласницького суспільства, в інших (слов'яни, північна Європа) – до феодальних відносин. У цей час значно розширюється торгівля, мореплавство. У систему взаємовідносин включаються не тільки окремі народності, а й цілі регіони, континенти.

Значне ускладнення процесу виробництва, зміцнення ринкових відносин всередині народності і між народностями, ускладнення соціальної структури суспільства, необхідність в посиленні ролі регулятивних факторів, – все це привело до формування більш досконалої форми суспільної організації, до виникнення націй.

Стосовно змісту поняття «нація» серед дослідників нема спільної думки. Складність, суперечливість і динамічність цього феномену обумовлює наявність найрізноманітніших підходів до його визначення. Ця складність обумовлена ще й тим, що в ході історичного процесу відбувалось зміцнення держав, які часто виникали на основі об'єднання різних етносоціальних спільностей. Тому загальні риси держави не завжди збігаються з рисами етносоціальних спільностей, що входять до даної державної єдності. У таких випадках держава і нація не збігаються за змістом.

У свій час значне поширення і визнання мало визначення нації, дане Й.В. Сталіним, в якому зазначалось: «Нація є стійкою спільнотою людей, що історично склалася, яка виникла на базі спільності мови, території, економічного життя та психологічного складу, що проявляється в спільності культури». Це визначення з невеликим доповненнями та змінами зустрічається у більшості наукових праць, присвячених дослідженню нації. У переважній більшості визначень нації акцентується увага на спільності території, мови, економічного життя. Загальновизнаного визначення нації поки що ще не вироблено. Але це не перешкоджає можливості дослідження різних сторін цього дуже складного феномену. Зокрема, можна з впевненістю сказати, що проблема нації має свою специфіку прояву в загальній проблемі культури. Для кожної нації властивими є особливості внутрішньої культури нації, як національної культури. Ці особливості формувались в процесі становлення нації як певної цілісної спільноти людей. Внутрішня культура нації або національна культура виступає як спосіб життєдіяльності нації, що охоплює всі сторони її життя: сферу виробництва, суспільних відносин, духовного життя. Кожній нації притаманні особливості національного менталітету, який знаходить свій прояв в особливостях психологічного

складу, в традиціях, звичках, в уподобаннях до страв, способів їх приготування, наприклад, вареники, галушки, коржі з маком, український борщ – це специфічні українські страви. Українець не захоче їсти жарену саранчу, страви з жаб'ячих ніжок, смажених гадюк тощо. Кожній нації притаманні особливості пісенних мелодій, танців, видів розваг. В узагальненій формі менталітет знаходить свій вираз у національному характері, в усвідомленні своєї самоцінності. Для менталітету і національного характеру властивою є спадкоємність, наслідування з покоління в покоління.

Національний характер у багатьох народів дуже стійкий. Він зберігається навіть тоді, коли окрема людина чи група людей мешкають в інших країнах. Це особливо яскраво можна побачити на прикладі життєдіяльності українців, які виїхали до Америки та до європейських країн. Українські діаспори зберігають особливості національного характеру, що історично склалися в Україні. Часто дослідники виявляють подив відносно того, як євреї змогли зберегти особливі риси національного характеру протягом століть всупереч тим умовам, в яких їм довелося влаштовувати своє життя.

У кожній національній культурі має місце поєднання національного і загальнолюдського. Це обумовлено тим, що національна культура є специфічною формою культури як феномену, звісного прояву людської сутності. Тобто, національна культура виступає як спосіб прояву, функціонування етносоціальної сутності нації.

У той же час важливе значення має культура міжнаціональних відносин. Ці відносини формуються головним чином на основі виробничо-економічних відносин, торгівлі, географічного положення.

У формуванні міжнаціональних відносин важливу роль можуть відігравати політичні суперечності, територіальні посягання, історичні традиції (кровава помста, пам'ять про вороже минуле: вірмени і турки, турки і курди та інші). Але особливо важливим фактором, що впливає на особливості міжнаціональних відносин, є інтеграційні процеси, які мають місце не тільки в окремих країнах, а й у великих регіонах, у світі в цілому. Розвиток, зміцнення інтеграційних процесів, які охопили всі сфери життя, обумовлює формування взаємозалежності між націями. Особливе місце в цих взаємозв'язках мають національні інтереси. Суб'єктом виразником інтересів нації виступає держава. Однак політика держави, вірніше тих, хто знаходиться при владі, не завжди виражають інтереси нації, а певних її сил. У зв'язку з цим культура міжнаціональних відносин набуває специфічних рис.

В умовах посилення інтеграційних взаємозв'язків виникає суперечність між національними інтересами та інтересами міжнародних недержавних організацій, багатонаціональних корпорацій, міжнародних інститутів управління і координації процесами світовлаштування. Національні держави, з одного боку, прагнуть увійти до системи світового господарства, але змушені робити це за правилами, які встановлюють розвинені країни для захисту своїх інтересів. З іншого боку, національні країни прагнуть зберегти контроль над виробничими та соціальними процесами як усередині країни, так і на міжнародному рівні. Розвинені країни та міжнародні транснаціональні корпорації прагнуть підкорити собі економіку національних держав. Національні держави змушені вливатись у світову економіку на умовах, що диктуються світовими фінансовими і торговими організаціями.

Таким чином, культура міжнаціональних відносин є реальним проявом тих матеріальних, соціальних і духовних процесів, які відбуваються в сучасному світі. Також і Україна опинилась у самому вирії міжнаціональних подій світового масштабу. Але складність її становища змушує замислитись над тим, чи здатна вона знайти вірне вирішення тих проблем, які зможуть утвердити її в якості розвиненої цивілізованої держави. Відносини історичних спільностей людей в якості виробничих відносин впливають як на процес матеріального виробництва, так і на процес становлення, формування людини.

Важливе місце в структурі культури займають шлюбно-сімейні відносини. Сім'я є дуже важливою ланкою суспільного життя. Як зазначалось, в життєдіяльності всього живого, а отже і людини, вихідним імпульсом є потреби. Їх дуже багато, але найважливішими є життєві потреби відтворення організму, забезпечення його існування (їсти, пити, одягатися тощо) і потреби відтворення роду, розмноження. Процес задоволення потреб відтворення роду людини здійснюється переважно в сім'ї. сім'я виступає як та ланка суспільного життя, в якій, по-перше, здійснюється народження дитини, і, по-друге, дитина проходить перший ступінь становлення в якості особи, її соціалізації. Саме в сім'ї – від народження до семирічного віку – формуються основні риси характеру, які можуть стати визначальними на протязі всього життя. Тому від особливостей відносин між батьками і відносин батьків до дітей значною мірою залежить, якою людиною стане дитина в майбутньому.

Тому можна сказати, що культура шлюбно-сімейних відносин є однією з дуже важливих ланок життєдіяльності людини. Про культуру шлюбно-сімейних відносин можна говорити у двох планах: сім'я в культурі і культура в сім'ї. Аспект «сім'я в культурі» передбачає необхідність

розглянути сім'ю в особливостях культури нації, народу. Рівень розвитку культури суспільства безпосередньо впливає на шлюбно-сімейні відносини, на культуру відносин в сім'ї. Це означає, що у певної соціальної спільності людей (рід, плем'я, народність, нація, народ) формуються спільні риси в створенні та функціонуванні сім'ї, типів сім'ї: моногамія, полігамія, поліандрія. У багатьох народів батьки, а не діти, визначали на кому має женитись, чи за кого має виходити заміж їх дитина. Діти підкорялись волі батьків, часом навіть не знаючи до самого весілля, хто буде другою половиною нової сім'ї. Іноді (це особливо мало місце у мусульманських країнах) наречений до весілля не може бачити обличчя своєї нареченої. Інтереси та бажання батьків були визначальними у створенні сім'ї їх дітей. Часто на формування сім'ї значний вплив мали і мають національні, релігійні, расові, майнові сторони життя.

Отже, культура даного конкретного суспільства завжди чинила і чинить визначальний вплив на сам процес створення сім'ї та визначала дотримання певних правил, норм, принципів сімейного життя. У цьому плані сім'я виступає як одна з важливих ланок у структурі культури суспільства. В залежності від цього у різних народів з притаманною їм культурою формувались специфічні шлюбно-сімейні відносини, які будучи закріпленими в традиціях, передавались і передаються від покоління до покоління.

На різних етапах історії формування шлюбно-сімейних відносин відбувалось під впливом рівня розвитку виробництва, форм власності на засоби виробництва, способів поєднання робочої сили з знаряддями праці, форм розподілу, обміну, споживання. Наприклад, з переходом від первіснообщинного ладу до рабовласництва шлюбно-сімейні відносини формувались з метою накопичення багатства та забезпечення умов його наслідування. Тому особливо важливим стає те, ким являються батьки спадкоємця. Жінка стає повністю залежною від чоловіка. Це особливо яскраво проявилось у країнах мусульманського Сходу. Перед чоловіком була відкрита дорога до багатоженства, використання в якості наложниць рабниць, поширилась проституція. В країнах Європи періоду феодалізму поширення набула патріархальна сім'я, яка була виробничим об'єднанням і включала в себе нащадків одного батька з його жінками, а також наложниць, домашніх рабів. З розвитком капіталістичних відносин патріархальна сім'я втратила своє значення, основною формою сімейних відносин стала моногамія.

У науковій літературі недостатньо звертається уваги на те, що шлюбно-сімейні відносини являють собою важливу форму виробничих відносин. Ці відносини, по-перше, безпосередньо впливають на процес

розвитку дитини, формування її характеру, її внутрішньої культури, що проявляється в її ставленні до світу, до інших людей, до себе. По-друге, шлюбно-сімейні відносини впливають на процес матеріального і духовного виробництва. Це проявляється в тому, наскільки, якою мірою виховання дітей в сім'ї сприяло вихованню відповідного ставлення до праці, до своїх обов'язків.

В сучасних умовах, коли інтеграційні процеси охопили всі сторони життя суспільства, відбувається процес руйнування старих традицій та, водночас, виникають нові форми шлюбно-сімейних відносин, наприклад різні форми громадянського шлюбу.

Під впливом цих зовнішніх факторів формується культура відносин в сім'ї: між чоловіком і жінкою; між батьком і дітьми; між дітьми, коли вони виростають, і батьками, які потребують допомоги, уваги, турботи; між сім'ями, які сформувались на основі багатодітної сім'ї; між близькими і далекими родичами. У кожній державі мають місце законодавчі акти, які покликані регулювати взаємовідносини в сім'ї. Але не тільки ці законодавчі акти впливають на взаємовідносини в сім'ї, значну роль тут відіграють традиції, звички, громадська думка, правила, норми моралі, індивідуальні риси характеру кожного члена сім'ї. Внутрішньо-сімейні відносини значною мірою залежать від того, яке виховання отримали діти в батьківській сім'ї. Тут проявляються спадкоємність культури виховання в поступальному розвитку сімейних відносин. Відносини взаємоповаги, взаємодопомоги і вміння поступитись в чомусь в ім'я збереження порядних відносин в сім'ї часто залежить від попереднього виховання. Відомо, що далеко не всі батьки, навіть, можливо, більшість з них, не мають досвіду педагогічного підходу до виховання дітей. Цей процес здійснюється стихійно у відповідності з конкретними життєвими ситуаціями, на основі традицій, звичок, загальноприйнятих норм.

Наприклад, відомий випадок, коли молода мама написала листа до газети з проханням, щоб її порадили, що робити, як бути. Вона написала, що живе одна з чотирирічною донькою, яку безмежно любить. Але донька не просто не любить, а ненавидить маму, хоча раніше була ласкавою дівчинкою.

Кореспондент газети, психолог за освітою, маючи свої справи по роботі в місті, де жила ця жінка, поїхала і вирішила зупинитись у неї, щоб допомогти у розв'язанні проблеми, що склалась між мамою і донькою. Вирішуючи свої справи, кореспондент намагалась знайти причину ворожого ставлення доньки до матері. І знайшла. Виявилось, що все почалось коли одного разу мама, повертаючись з роботи, зайшла за донькою в дитячий садочок. Втоплена, з важкою ношею в одній руці, другою

тримала за руку доньку. По дорозі дитина весь час затримувалась, щось шепотіла, тримаючи ручку біля вуха. Маму це почало дратувати. Вона зупинилася і сказала: «Покажи, що в тебе в руці?» Дівчина розкрила руку. На долоні була переламана паличка. Мама з пересердя вдарила її по руці та сердито сказала: «Викинь цю заразу, ще чого доброго захворієш». Донька здивовано подивилась на маму. В оченятах забриніли сльози. «Мамочка, це не зараза, це мишка, у неї зламана ніжка, я хотіла її вилікувати, а ти її вбила». «Що ти верзеш», – сердито сказала мама. «Ніяка це не мишка, це одне сміття». «Ні, мамо, це мишка і я пообіцяла її вилікувати. А ти така жорстока, вбила її, тепер її у мене нема». «Хто, я жорстока? Ану, проси пробачення». «Не буду, ти справді жорстока». Мама вдарила доньку по щоці, схопила за руку і потягнула за собою. Всю дорогу до самого дому дівчинка тихенько плакала. Вдома, роздягнувши дитину і роздягнувшись сама, мама знову сердито сказала: «Проси пробачення». «Не буду, ти вбила мою хвору мишку», крізь сльози сказала дівчинка. Мати підняла її на коліно, вдарила кілька разів по попці й поставила в куток. «Коли отямишся і попросиш пробачення, я тобі дозволю покинути куток».

Дівчинка стала в куток, повернулась до мами і тихо, але чітко сказала: «Тепер я тебе ненавиджу і ніколи любити не буду». Повернувшись в куток і заплакала.

Мама допустила дуже велику помилку. Рівень її культури не дозволив їй зрозуміти, що малі діти часто уявляють себе у вигляді певних героїв: пілотів, лікарів, шукачів скарбів, пригод. Це світ їхнього внутрішнього життя. У даному випадку дівчинка уявила себе по відношенню до зламаной палички в ролі лікаря, який хоче допомогти мишці вилікувати ніжку. Але мама не змогла зрозуміти, що незалежно від свого настрою, треба вміти не зруйнувати дитині цей світ мрії, а підключитись до нього, повести дитину за собою. Мама вирішила довести свою владу над донькою за допомогою примусу і домоглася відчуження дитини від себе. Кореспонденту довелось затриматись в цьому містечку, їй вдалось зламати лід відчуження між донькою і мамою.

Цей незначний приклад яскраво свідчить про те, що культура стосунків між батьками і дітьми є важливою умовою характеру їх спільного життя. Вони безпосередньо впливають на формування психіки дитини, її характеру, не тільки активними діями, а й своїм прикладом повсякденного життя.

Особливо важливу роль відіграє культура самих молодих людей та культура їх взаємовідносин при формуванні сім'ї. Тут мають місце як об'єктивні, така і суб'єктивні фактори. Кожна молода людина, проходячи

процес становлення в сім'ї, як правило, засвоює, оцінює, сприймає чи не сприймає характер взаємовідносин між батьками. Ці взаємовідносини можуть в майбутньому наслідуватись, а можуть і не визнаватись як певний взірєць для себе. Крім самого факту об'єктивного сприймання дитиною взаємовідносин між батьками, на формування усвідомлення дитиною свого ставлення до перспектив можливості створення своєї сім'ї важливу роль відіграє цілеспрямована виховна діяльність батьків, їх бажання і вміння підготувати дитину морально, психологічно до вступу в шлюб. Все це свідчить про те, що культура взаємовідносин між батьками і культура їх ставлення до виховання дітей значною мірою сприяють підготовці молодого людини до створення своєї власної сім'ї. У цьому відношенні важливим є те, якою мірою держава через засоби масової інформації виховує самих батьків, вчить їх, як треба виховувати дітей.

Характер взаємовідносин між молодими людьми є визначальним відносно того, якою буде молода сім'я, які в ній будуть взаємовідносини. Тут, очевидно, слід виділити два етапи у формуванні сім'ї. Перший етап охоплює процес знайомства, залицяння, зближення майбутніх чоловіка і жінки. Другий етап — це взаємовідносини між ними вже в сім'ї. На першому етапі особливо важливу роль відіграє внутрішня культура молодих людей, яка проявляється в характері ставлення один до одного, бажання і вміння проявити увагу, турботу, здатність управляти своїми емоціями. У самому процесі підготовки до шлюбу його основою може бути дружба, взаємна приязнь, повага, а також статевий потяг. Як показують спостереження, більш міцною є сім'я, формування якої почалось з дружби. Дружба, яка переросла в любов, значно розширює можливість узгодження між подружжям різних аспектів відношення до життя. Це важливо й тому, що для любові характерною є ідеалізація об'єкта любові, що не дозволяє виявити важливі негативні риси його характеру. Якщо ж сім'я створюється переважно на основі статевого потягу, то при виникненні дисгармонії в цих відносинах стосунки між подружжям можуть порушитись, загостритись аж до розлучення.

Значну роль у створенні та збереженні сім'ї відіграють фізична, фізіологічна, психологічна, соціальна відповідність, узгодженість між подружжям, а також культура статевих відносин. Низька культура статевих відносин може стати причиною гострих суперечностей в сім'ї, причиною розриву шлюбних відносин.

Здебільшого молоде подружжя обмежується інстинктами, статевою тягою. Але в людині статеві відносини перестали бути тільки засобом продовження роду, вони набули значення фізіологічної, психологічно-емоційної, моральної, естетичної насолоди. Ця їх функція найбільш

повно реалізується за наявності статевої гармонії. Статеве незадоволення одного чи обох партнерів – це складний іспит для чоловіка і жінки, витримати який буває нелегко.

Культура статевої відносин знаходить свій прояв в бажанні та вмінні враховувати фізіологічні, психологічні, індивідуальні особливості свого партнера. Це витікає не стільки з наявності знання анатомії, фізіології, психології, скільки з вміння бути уважним, ласкавим, доброзичливим, з вміння враховувати особливості характеру, особливостей реагування в процесі інтимного спілкування, проявляти турботу про отримання партнером задоволення. Егоїзм чоловіка, прагнення отримати тільки особисте задоволення веде до того, що жінка може стати зовсім «холодною», фригідною, що з неминучістю викличе негативні прояви у взаємовідносинах в сім'ї. Низька емоційна і сексуальна культура чоловіка, неуважність до переживань жінки, до її емоційного стану, невміння збуджувати жінку, активізувати її еротичну сферу, розбудити бажання вступати в інтимні стосунки – все це є однією з найважливіших причин негараздів, конфліктів, які часто ведуть до розриву сімейних відносин. Грубість, примітивність чоловіка в статевих стосунках, постійна незадоволеність травмують жінку фізично і психічно, вона стає сварливою, дратівливою, суворою у відношеннях з дітьми, з оточуючими, з співробітниками на роботі. Культура статевої відносин може стати вирішальним фактором збереження і функціонування сім'ї.

Дуже важливим є те, що в сім'ї, в школі, за допомогою засобів масової інформації дітям необхідно тактовно прививати елементи культури статевої відносин. Стихійно далеко не завжди може бути досягнута гармонія в цій сфері життєдіяльності подружжя.

Не можна не враховувати й те, що для збереження гармонії сімейних відносин недостатньо лише любовних радощів, для цього необхідна ще й розумна поміркованість, при якій статеве життя не закриває собою все інше, а вплітається в складну структуру сімейного життя як одна з його дуже важливих сторін. Якщо в молодій сім'ї головне місце займають статеві тяги, то такій сім'ї загрожують серйозні внутрішні розлади, коли статеві відносини стануть буденними.

В культурі сімейних відносин важливу роль відіграють побутові умови життя: якість житла, наявність гарячої і холодної води, туалету, магазину, зручного транспорту. Якщо вся робота по дому і вихованню дітей звалена на плечі жінки, їй не до радощів інтимних відносин. Тільки розумний розподіл обов'язків, взаємне бажання і вміння допомагати один одному можуть забезпечити гармонію сімейних відносин навіть в дуже скрутних обставинах.

Важливою стороною культури сімейних відносин є ставлення дорослих дітей до батьків, особливо в їх старості, в обмежених можливостях обслуговувати себе. На жаль, цій проблемі в реальному житті та в теоретичних дослідженнях приділяється найменше за все уваги. Крім юридичних аспектів вирішення цієї проблеми є ще й моральний, психологічний та інші аспекти. Батьки, які виховали дітей на старості потребують уваги, допомоги, часом — просто доброго слова. Часто дорослі діти, особливо коли вони живуть окремо, згадують про батьків тільки тоді, коли ті звертаються по допомогу чи коли їм самим потрібна допомога батьків. Багато є випадків, коли діти віддають старих, немічних батьків до будинків престарілих, щоб позбутися від зайвих турбот і щоб заволодіти їх власністю. Ця сфера культури сімейних відносин є важливим показником культури суспільства, культури спадкоємності у відносинах поколінь.

Таким чином, культура сімейних відносин є однією з найважливіших форм прояву сутності людини, однією з конкретних форм людської дійсності.

Значну роль в життєдіяльності людей відіграє культура відносин побуту. Відносини сфери побуту є сферою безпосереднього задоволення життєвих потреб людей. Культура відносин побуту складалась історично і пройшла складний шлях становлення. У кожного з народів вона має свою специфіку прояву і з точки зору її зміни в поступальному розвитку суспільства, і з точки зору відмінностей в культурі народів, які існують одночасно. Культура побуту первісної людини, яка вийшла з тваринного світу, обмежувалась печерою, житлом, побудованим за допомогою шматків дерева, шкір і кісток убитих звірів, примітивних знарядь праці тощо.

Культура побуту сучасної людини, наприклад, в Європі, характеризується наявністю величезної кількості факторів, за допомогою яких люди забезпечують свою життєдіяльність. Водночас, умови побуту французів, шведів, росіян, українців мають свої специфічні особливості, притаманні народам цих країн, традиції, звичаї.

Але культура побуту впливає не тільки на процес задоволення життєвих потреб. Вона є важливим фактором в формуванні кругозору дитини, її характеру, особливостей емоціонального сприйняття світу, в становленні людини в якості соціального суб'єкта, в якості особи. Діти народів, які живуть в умовах далекої півночі чи в умовах пустельної Африки і діти європейських народів знаходяться в різних умовах побуту, що, безумовно, впливає на процес їх розвитку, на усвідомлення свого ставлення до світу і до себе.

Культура побуту впливає і на процес виробництва. Цей вплив проявляється у двох аспектах. По-перше, погані побутові умови вдома, неможливість ранком прийняти душ, привести себе у відповідний порядок, погані транспортні умови псує настрої, не сприяють працівникові настроїтись певним чином на виконання своїх виробничих обов'язків. По-друге — це культура побуту на підприємстві до початку роботи та в процесі роботи, на робочому місці. Якщо працівник прийшов на роботу, а там нема роздягальні, нема кімнати для відпочинку, зручного туалету, нема де вимити руки і прийняти душ після роботи, нема умов щоб поспіяти, пообідати, якщо незручно оснащене робоче місце, то, звичайно, його настрої і продуктивність праці будуть не кращими. При наявності усіх необхідних умов продуктивність праці буде вищою, буде нормальним і психологічний стан людини, її настрої.

Погані житлові умови (комунальні квартири, гуртожитки) часто бувають причиною сварок поміж мешканцями, зайвих негативних нервових збуджень, відчаю, безвихідності.

Культура побуту знаходить свій прояв у традиціях, які проявляються в особливостях нижнього і верхнього вбрання, літнього і зимового одягу, взуття, головних уборів, у проведенні свят, у видах страв, способом їх приготування, напоїв, у формах заручин, весілля, у змісті тостів за святковим столом, у формах привітання. Важливу роль тут відіграють традиції, які є однією з форм наслідування між поколіннями.

Традиції в побуті часто відіграють роль регуляторів поведінки, впливають на характер взаємовідносин між людьми. Часто вони проявляються у формі різних табу, заборон, що виступають в якості механізму регулювання взаємовідносин людини з оточуючим світом.

У багатьох народів в період посту встановлюються чіткі обмеження на певні страви, напої. Існують, наприклад, заборона працювати у вихідні та святкові дні, заборона майбутньому подружжю вступати в інтимні відносини до шлюбу, заборони прибирати в кімнаті в кінці дня тощо. Табу в побуті здебільшого обумовлені історичними особливостями розвитку суспільства і несуть в собі відповідний сенс. Але зустрічаються часом і зовсім безглузді заборони. З літератури відомо, що полінезійський вождь не міг торкатися чужого тіла, чи їсти самому. До нього могли торкатись тільки його жінки, вони годували його, вкладаючи їжу в рот. Чому? Так прийнято. Жінки мусульманки купаються в морі, не знімаючи верхньої одежі, а поруч європейки в міні-трюсиках і міні-ліфчиках. Для одних табу, для інших — ні. Відомо також, що ортодоксальні євреї дотримуються усіх заповідей Старого завіту, що часом доходять до неймовірного. Наприклад, у суботу не можна нічого робити. Але буває

потрібно підняти ліфтом на якийсь там поверх. Зайшовши до ліфту, такий ортодоксальний віруючий буде очікувати, поки хтось інший зайде в ліфт і натисне кнопку, бо натискання кнопки підпадає під заборону працювати в суботу. Якщо нікого нема, доведеться йти пішки, бо ходьба – це не робота. Важко навіть повірити, що таке можливе.

Традиції в побуті, як і в усіх інших сферах життя, є важливим засобом регулювання взаємовідносинами між людьми, між людиною і природою. Саме тому культура побуту є однією з важливих форм прояву здійснення життєдіяльності людини, одним з аспектів прояву сутності людини.

В культурі суспільних відносин важливе місце займає культура міжособових відносин. Ця сфера взаємовідносин між людьми проявляється в усіх сферах життєдіяльності – від безпосереднього побутового спілкування в сім'ї, з друзями, в транспорті, до спілкування на засіданнях парламенту, на сесіях Організації Об'єднаних Націй, за допомогою телефону, радіо, Інтернету через моря і океани. Вони охоплюють сферу безпосереднього задоволення життєвих потреб, сферу виробництва, суспільних відносин, духовного життя, сферу відношення до природи, активно впливають на сам характер життєдіяльності. Взаємовідносини між чоловіком і жінкою в сім'ї впливають на здоров'я, нервову систему, на емоції, почуття, настрої подружжя. Це залежить від того, чи ці відносини доброзичливі, характеризуються взаємною повагою, взаємодопомогою, чи вони ворожі. Від цього значною мірою залежить довговічність їх сумісного життя. Взаємовідносини між батьками і дітьми, способи їх спілкування мають величезний вплив на становлення дитини в якості особи, на відносини між дорослими дітьми і батьками, які потребують уваги і допомоги. Характер спілкування у трудовому колективі впливає не тільки на рівень продуктивності праці, а й на настрої членів колективу, на бажання бути в колективі, чи піти з нього. Особливо велике значення в функціонуванні трудового колективу мають ділові, моральні якості керівника, рівень його знань, вміння працювати з людьми. Гарний керівник може перетворити роз'єднаний колектив в єдине ціле, подолати відносини, основані на недоброзичливості, задрощах у відносини взаємоповаги, взаємодопомоги, доброзичливості. Тому можна сказати, що культура спілкування, міжособових відносин є однією з найбільш важливих сфер життєдіяльності людей. Це сфера безпосереднього, повсякденного спілкування в усіх сферах життя.

Взаємовідносини між учнями і вчителем можуть сприяти формуванню у дітей зацікавленості у вивченні відповідного предмету, або навпаки, може відбити бажання вчитись. Те ж саме можна сказати стосовно характеру спілкування між студентами і викладачами.

Проблема міжособових відносин є, насамперед, проблемою спілкування. Культура спілкування – важливий показник стану суспільства, його життєздатності. Ця проблема є такою важливою тому, що все, що робиться людьми, робиться спільно. Вже сам процес виходу людини з тваринного світу, перехід від тваринного способу життєдіяльності до людського не міг здійснитися без відповідних форм спілкування. Тільки в ході безпосереднього спілкування стала можливою передача набутого досвіду між індивідами, наслідування і використання цього досвіду. Тільки в процесі безпосереднього спілкування стало можливим відкриті властивості предметів природи (наприклад, властивість кременю різати, відомості про корисні чи шкідливі рослини, тварини) використовувати для забезпечення життєдіяльності. Тільки в спілкуванні набуті знання і можливості користуватись ними стали набуттям для всіх людей. Усі різноманітні взаємовідносини індивідів набули значення особливого «світу спілкування».

Цей «світ спілкування» пройшов тривалий шлях становлення. В умовах формування первісного суспільства міжособові відносини були спрямовані переважно як відношення до природи. Але сама природа виступала по відношенню до людини не тільки як світ речей, явищ, процесів, а й у вигляді тих зовнішніх, стихійних сил природи, перед якими людина була безсилою, залежною. Безсилля і страх, залежність і бажання якось примиритися з цими силами знайшли своє втілення в уособленні цих сил, спілкування з якими почало розглядатись як засіб застерегти себе від їх дії. На цій основі сформувалась ціла система традицій, звичаїв, ритуалів, обрядів. Всі вони є демонстрацією тодішнього рівня культури людини, зокрема – культури спілкування. Характер своїх взаємовідносин люди переносили і на взаємовідносини між самими уособленими в міфологічних богах стихійними силами природи. Причому зверталась увага не на психологічні переживання міфологічних героїв, а на їх дію. В процесі розширення, поглиблення взаємовідносин людини з природою, з її стихійними силами та між самими людьми посилюється зацікавленість у ставленні до самої людини, до її внутрішнього світу, до внутрішніх переживань, їх обумовленості, особливостей прояву. Так, Сократ і Платон одними з перших зосередили свою увагу на етичній проблематиці. У діалогах Платона співрозмовники вже виступають як особи, які усвідомлюють своє ставлення до світу, до інших людей, до себе. Ця особливість знайшла своє специфічне відображення в побудові Біблії. У Старому Завіті головна увага приділяється опису подій, фактів, у Новому Завіті – проблемам духовного сприйняття світу, взаємовідносин між самими людьми, їх моральної спрямованості.

В історичному процесі виникло як би два аспекти в розумінні суті спілкування. З одного боку це було реальне повсякденне спілкування між людьми, а з іншого – його регламентація різного роду релігійними заповідями, догмами, правовими нормами, нормами громадської думки, різного роду табу. Ці аспекти являють собою тільки різні сторони єдиного процесу міжособових відносин.

В період Середньовіччя панувала величезна залежність характеру спілкування від релігії. Рішучий крок по шляху до звільнення розуміння природи самого спілкування і мотивів його здійснення від релігійного впливу було зроблено в епоху Відродження. Це демістифіковане розуміння самої людини і спілкування між людьми сприяло поширенню гуманістичних ідей, зміцненню віри в можливість побудови суспільства на основі утвердження свободи, рівності, братерства, що неможливо здійснити без відповідного морального, естетичного, світоглядного спілкування.

В епоху Просвітництва зміцнились уявлення про те, що спілкування між людьми повинно будуватись на розумінні людей як рівних, рівноправних з їх достоїнствами. В цей час посилилось зміщення центру уваги з природи на людину, на взаємовідносини між самими людьми. В подальшому проблема міжособових відносин досліджувалась в педагогіці, психології, історії, філософії, соціології, психіатрії.

В сучасних умовах дослідження проблеми спілкування все більше пов'язується з проблемою сутності людини. Без цього взагалі неможливо розкрити сутність міжособових відносин, безпосереднім способом реалізації яких є спілкування. В цьому аспекті культура міжособових відносин і спілкування виступає як одна з сторін культури як способу прояву, функціонування і розвитку людської сутності.

Такий підхід дозволяє розглядати культуру міжособових відносин не саму по собі, а у системі людської життєдіяльності, зміст та історичні особливості якої обумовлені цілою низкою економічних, соціальних, політичних, національних ідеологічних та інших факторів, а також індивідуальними особливостями людини як суб'єкта соціальної дії з її психологічними, інтелектуальними рисами, світоглядними орієнтирами, життєвими установками.

Людина живе в суспільстві і тільки в суспільстві вона стає особою. Вона завжди знаходиться під впливом багатьох об'єктивних і суб'єктивних факторів. Тому і в культурі міжособових відносин знаходять свій прояв ці зовнішні об'єктивні і суб'єктивні фактори і внутрішні особливості особи.

Особливу роль в культурі міжособових відносин відіграють інтереси. Як вже не раз зазначалось, інтерес виражає об'єктивну залежність життєдіяльності людини (особи, сім'ї, групи, класу, нації...) від системи соціальних і природних умов. Він визначає суб'єктивність бачення, розуміння, аналізу, оцінки предметів, явищ, процесів, характер відношення до них, характер практичної діяльності.

Інтереси бувають самі різноманітні, вони визначаються тим, від чого, від яких соціальних чи природних умов залежить задоволення життєвих потреб, життєдіяльності в цілому. Ця залежність може проявлятися на рівні особи, групи, класу, держави, суспільства в цілому. Тому інтереси будуть базуватись на цих різновидах залежності. Значення об'єкта, від якого ця залежність виникає, визначає зміст і значимість інтересу. Тому може створюватись певна ієрархія інтересів: інтереси сфери безпосередніх життєвих потреб, процесу виробництва, сфери суспільних відносин, духовного життя суспільства і особи, сфери свободи і творчої діяльності, взаємовідносин людини і природи. У цьому зв'язку важливо відзначити, що життєдіяльність людини – це не звичайна сума різних її сторін, а цілісна система. В ній, як і в усіх складних системах, що саморегулюються, самоорганізуються, мають місце інтегративні зв'язки, що набувають відносною самостійності по відношенню до окремих її сторін і відіграють певну регулятивну функцію.

Інтегрованим виразом усіх відносин у суспільстві є суспільний лад. Як зазначалось, його основу складають економічні відносини та інститути, що забезпечують їх існування й функціонування. Суспільний лад визначає загальний для даного суспільства спосіб, ступінь і характер задоволення потреб людей, характер їх життєдіяльності. Він впливає на всі інтереси всіх соціальних суб'єктів. Тому залежність життєдіяльності соціальних суб'єктів від суспільного ладу набуває значення корінного інтересу. Зміст корінного інтересу визначається: по-перше, характером, змістом, спрямованістю потреб; по-друге, тим, якою мірою суспільний лад забезпечує чи не забезпечує задоволення цих потреб; по-третє, якою мірою спрямованість корінного інтересу збігається чи не збігається з об'єктивними тенденціями, закономірностями розвитку суспільства. У зв'язку з цим інтереси всіх соціальних суб'єктів виявляються залежними від корінного інтересу. Інакше кажучи, корінний інтерес виступає як інтегрований вираз всіх інтересів. Тому культура міжособових відносин залежить не тільки від суб'єктів цих відносин, але й від зовнішніх факторів, серед яких суспільний лад займає визначальне місце. І це місце в усіх сферах життєдіяльності і протягом всього життя кожної особи: від народження до смерті, а часом і після смерті (де і як буде здійснено

захоронення, чи буде забезпечений догляд за могилою, чи збережеться пам'ять про померлого у друзів, близьких родичів, дітей, у колективі, де він працював). Вже з самого народження виникає залежність не тільки безпосередньо від батьків, а й від характеру суспільного ладу. Більше того, саме відношення батьків до народженої дитини залежить від суспільного ладу. Це проявляється скрізь. Кожний суспільний лад характеризується певною соціальною структурою, що визначає місце соціальних суб'єктів в ієрархічній структурі суспільства. Тому життєдіяльність дитини, що народилася, попадає в залежність від безпосереднього спілкування з батьками, від їх ставлення до дитини, від характеру взаємовідносин між собою, від того, до якої соціальної групи належить сім'я, від умов, які сім'я може створити для виховання і розвитку дитини. Згодом дитина вступає у сферу спілкування в дитячому садочку з іншими дітьми та з вихователями, в школі — з учнями і вчителями, у вузі зі студентами та викладачами, а потім — в трудовому колективі з колегами по роботі і т.д. На всі ці шаблі спілкування накладає свій відбиток характер суспільного ладу, політична, ідеологічна, психологічна, етнічна обстановка в суспільстві. На всіх етапах становлення особи у неї формуються специфічні інтереси. Чим вищий ступінь суспільної організації, в якій знаходиться людина, ступінь суспільної діяльності, тим важливішими за значенням стають інтереси. Наприклад, одна річ, які особливості спілкування в сім'ї, інша — коли воно проявляється в бізнесі чи, наприклад, у парламенті. Від характеру інтересів і в якій ситуації вони проявляються людина може себе по-різному проявити. Спільність інтересів об'єднує людей, відмінність — протиставляє їх один одному.

У спільностях, які об'єднують людей в процесі їх суспільно значимої діяльності, на характер їхнього спілкування впливає зміст цієї діяльності, що знаходить свій вираз у зміцненні колективізму. Така згуртована спільність може позитивно впливати на подолання окремих негативних рис у окремих членів колективу. Міжособові відносини в колективі проявляються у формуванні громадської думки, з якою повинні рахуватись всі співробітники.

На основі спільності інтересів формується спільність у розумінні цілей і сенсу життя, відбувається формування суспільних ідеалів, що сприяють усвідомленню зв'язків сьогодення з минулим і майбутнім. Коротше кажучи, міжособові відносини проявляються через найрізноманітніші форми спілкування і знаходять свій прояв в усіх сферах життєдіяльності людини. Тому культура міжособових відносин, культура спілкування виступає як спосіб прояву сутності людини. Вона є показником рівня розвитку людей та їхніх взаємовідносин.

Особливе місце в культурі суспільних відносин займає культура взаємовідносин суспільства і особи. Кожний суспільний лад формує відповідні йому типи особи (раб – рабовласник, кріпак – феодал, робітник – капіталіст). Це знаходить свій вираз в системі освіти, в спрямованості політичного, ідеологічного, світоглядного, морального, естетичного виховання. Все це залежить від того, які соціальні сили знаходяться при владі, які їх інтереси, які цілі вони переслідують. Як правило, ці сили, переслідуючи свої інтереси та цілі, завжди заявляли, що вони діють в інтересах усього суспільства.

Але реальний хід історії показав, що в дійсності панівні сили ніколи не піклувались про народні маси. У рабовласницькому суспільстві раб взагалі розглядався не як людина, а як живе знаряддя праці. Не набагато відрізнялось становище трудящих мас і при феодалізмі. Капіталізм ліквідував власність на робочу силу, залишив за робітничим класом право вільно продавати свою робочу силу капіталістові та виробляти для нього додаткову вартість. Тому взаємовідносини суспільства і особи набували значення взаємовідносин різних соціальних сил. Особа завжди була обмежена рядом об'єктивних і суб'єктивних факторів, системою правил, нормами законів, які вона з необхідністю змушена була виконувати, нормами моралі. Значний вплив на формування особи на всіх етапах історії мала сила громадської думки, її авторитету. У громадській думці формувались як загальнолюдські установки, що мали всезагальний характер (заохочення робити добро, засудження зла, вимога поваги до старшого покоління, допомоги слабшому), так і установки, що діяли в певних обмежених сферах (чесне слово купця при укладенні усного договору, кодекси поведінки при королівських, царських дворах, у дворянському середовищі тощо). Громадська думка завжди відігравала і відіграє роль певного імперативу, який змушував людину підкорятись тим чи іншим установкам, дотримуватись їх у повсякденному житті.

Але культура взаємовідносин суспільства і особи носить не односторонній характер: суспільство впливає на ставлення особи. Вона проявляється і у зворотному впливі особи на суспільство. Ідеї великих діячів завжди відігравали значну роль в життєдіяльності суспільства. Ідеї, що виражали сподівання багатьох людей, згуртовували їх у прагненні досягнення бажаних цілей.

Особисті якості однієї людини можуть активно впливати на життєдіяльність країни, її народу, причому як в позитивному, так і в негативному аспекті. Разін, Пугачов, Болотніков очолили прагнення селян Росії звільнитися від ярма феодальної експлуатації. За ними пішли маси

народу. Прикладом таких діячів є діяльність Індіри Ганді, Рузвельта, Черчіля, Гітлера, Сталіна та багатьох інших.

Загальною тенденцією розвитку культури взаємовідносин суспільства і особи є прагнення до встановлення суспільства, заснованого на принципах соціальної справедливості, рівності, свободи, доброзичливості, суспільства без соціальних катаклізмів, війн, без експлуатації людини людиною. Люди віками мріють про суспільство гармонійних взаємовідносин між суспільством і особою. Але для цього потрібен необхідний рівень розвитку виробництва, відповідні економічні відносини і вся система суспільних відносин, інститути, які б забезпечували створення і виконання законів для регулювання відносин в суспільстві, високий рівень духовного життя.

Вищим показником культури взаємовідносин суспільства і особи є їхня гармонійна взаємодія, що передбачає такий рівень їх розвитку, коли особа може піднятися до усвідомлення суспільного як особистого, а суспільство буде здатним розглядати особисте як суспільне. Гармонійна взаємодія суспільства і особи є проявом рівня культури самого суспільства і особи та їх взаємовідносин. Тільки на цьому рівні стає можливим забезпечення дійсної соціальної рівності.

Відносно можливості досягнення соціальної рівності існують різні точки зору. Частіше інших висловлюється думка, що досягнення, встановлення соціальної рівності взагалі неможливе. Обґрунтовується це тим, що всі люди різні, мають різні потреби та інтереси, бажання, захоплення. Ця точка зору за основу має ідею зрівнялівки, тобто сфери розподілу, обміну, споживання. Звичайно, ніяка зрівнялівка, в якій би формі вона не пропонувалась, не може бути здійсненою. Але це не означає, що досягнення соціальної рівності неможливе. Це однобокий підхід, який передбачає рівність у отриманні певних благ від суспільства. Дійсна соціальна рівність знаходиться не у сфері розподілу та споживання, вона може бути досягнута тільки шляхом реального забезпечення, фактичної нерівності. Це означає, що розглядаючи проблему соціальної рівності треба виходити з визнання того, що всі люди різні з точки зору всіх можливих характеристик. Немає у світі двох абсолютно однакових людей (навіть у клонів). Кожній людині властиві тільки її потреби, інтереси, здібності, темперамент тощо, і зрівняти їх неможливо.

Тому для досягнення соціальної рівності суспільство повинно створити рівні умови і можливості для розвитку в кожній особі всіх її задатків, здібностей, реалізації її покликання. Кожна особа зможе досягнути того рівня, до якого вона здібна піднятися. Все це означає, що одні, більш обдаровані, зможуть розкрити всі свої потенційні можливості,

менш обдаровані зможуть досягти рівня, який відповідає їх здібностям і можливостям. Кожен зможе проявити те, на що він здатний. І саме ця рівність буде справедливою, бо вона нікому не ставить ніяких обмежень.

Звичайно суспільство, здійснюючи регулятивну функцію, змушене створити механізми обмеження можливості появи патологічних збочень, які б принесли зло як особі, так і суспільству. Такий стан суспільства можливий в майбутньому. Тому вже сьогодні треба шукати шляхи для побудови такого суспільства.

Сказане свідчить про те, що культура взаємовідносин суспільства і особи є однією з дуже важливих сфер культури як феномену людської життєдіяльності. Як зазначалось раніше, суспільство і особа – це суб'єкти-носії людської сутності, вони є її суб'єктне буття. І суспільство, і особа є суб'єктами-носіями життєвих потреб і способів їх задоволення, суб'єктами виробництва, суспільних відносин, духовного життя, суб'єктами-носіями свободи і творчої діяльності. Тому культура взаємовідносин суспільства і особи охоплює всі без винятку сторони життєдіяльності людини, вона є способом реалізації цієї життєдіяльності.

Особливе місце в культурі суспільних відносин відіграє культура відношення людини до природи. Ця сфера життєдіяльності людини пройшла довгий, складний і суперечливий шлях. Природа по відношенню до людини, від самого початку її становлення, є об'єктивною основою і умовою її існування. Вона є джерелом засобів існування людини, вона активно впливає на спосіб її життя. Сувора північ обумовлює спосіб життя народів, які живуть в районі тундри. Особливості Сахари змушують народи цього регіону при звичаїтись, пристосуватись до цих кліматичних умов. Природа впливає на спосіб життя жителів Європи, Азії, Америки, Австралії. Але не вона визначає сутнісні риси людської життєдіяльності. Насамперед вона виступає як об'єктивна, зовнішня умова існування людини. Вона сама по собі байдужа до людини, але людина не байдужа у відношенні до природи.

В історичному процесі становлення і розвитку культури взаємовідносин людини і природи можна виділити кілька найбільш важливих етапів. Так, далекі предки людини, які тільки виходили з тваринного світу, головним чином пристосовувались до природних умов і споживали те, що давала природа в готовому вигляді. Предмети природи вживались як допоміжний засіб задоволення життєвих потреб. Ці предмети вживались в окремих випадках і одноразово.

Новий етап у взаємовідносинах людини і природи відбувається коли з удосконаленням знарядь праці та підвищенням її продуктивності здійснюється перехід від збирання і пристосування до землеробства,

тваринництва, ремісництва. В цей час взаємовідносини людини і природи характеризувались осілістю, зв'язком з певними регіонами, де були в наявності необхідні природні умови, природні багатства. Крім того, цей взаємозв'язок був тісно переплетений з циклічністю змін природи.

З розвитком виробництва значно розширились взаємозв'язки людини і природи. Людина почала активно використовувати її багатства, енергетичні джерела.

Сучасне життя вимагає корінних змін у культурі відносин людини і природи. З виникненням глобальних проблем, із загостренням екологічної кризи на перший план у цих відносинах виступає не взаємодія окремої людини, групи, держави з природою, а взаємодія людства як цілісної системи.

Як вже зазначалось, поняття «суспільство» і «людство» часто отожднюють. Вони дійсно тісно пов'язані між собою. Але кожне з них характеризується притаманним їм змістом. Суспільство — це система зв'язків, відносин, в яких і за допомогою яких люди здійснюють свою життєдіяльність, це людина в її суспільних відносинах. Суспільство не сума індивідів, а та система зв'язків, яка поєднує їх в цілісність і обумовлює їх якісну визначеність. Поняття ж «людство» вживається для характеристики суспільства як цілісного суб'єкта діяльності. Воно є всезагальним суб'єктом буття сутності людини. Суспільство набуває значення соціального суб'єкта з його потребами, інтересами, які відрізняються за масштабом від потреб окремої людини, групи, країни.

Все це вимагає якісних змін в культурі взаємовідносин людини і природи, змін, починаючи з культури окремої людини і до культури людства в цілому. Вже зараз необхідно говорити не просто про захист, збереження природи, а про її відтворення: відновлення лісів, очищення річок, озер, морів, океанів, атмосфери від забруднення. Для цього, звісна річ, необхідні величезні капіталовкладення. Особливість культури взаємовідносин людини і природи в сучасних умовах полягає в тому, що відбувається перехід від біосфери до ноосфери. До цього часу людина жила в умовах біосфери, хоча вона і характеризується суспільною якістю. Але зараз ноосфера виступає як інтегрований людський розум, який охоплює всі без винятку сфери життєдіяльності, як інтегрований інтелект. У сучасних умовах зародження ідей, які мають загальнолюдське значення і спрямовані на виживання людства заключають в собі розумність. До нинішнього часу люди діяли, і зараз діють, керуючись переважно своїми потребами та інтересами, не узгоджуючи їх з дією об'єктивних законів розвитку природи і суспільства. Це певний вид егоцентризму: мені треба, а там хоч трава не росте. Розумність передбачає

необхідність узгоджувати свої думки, ідеї, цілі, діла і результати діяльності з вимогами об'єктивних законів розвитку природи і суспільства. Ці ідеї, думки, відкриття ніби відроджують загальнолюдські прагнення. Водночас тільки їх реалізація й може забезпечити необхідні умови життєдіяльності особи, держави, регіону, виживання людства. В умовах ноосфери виникає потреба в науковому управлінні соціальними і природними процесами. В цьому плані можна сказати, що культура взаємовідносин людини і природи виступає як сфера свободи людського розуму, який набуває значення відносно самостійного імперативу, відносно самостійної сили, всезагального суб'єкта, який стоїть і діє поза і незалежно від людини. Ноосфера тут виступає як концентрація, якою користуються всі люди. Це ніби всезагальний комп'ютер. Але цей комп'ютер не тільки забезпечує людину необхідною інформацією, але й велить, змушує людину діяти як вона повинна. Таким чином, ноосфера — це свобода людського розуму, що спирається на знання і свідоме використання об'єктивної необхідності, здібного забезпечити відтворення умов свого буття.

Ноосфера передбачає необхідність розробки і втілення в життя системи освіти і виховання, яка б забезпечила формування особи із світоглядними орієнтирами та життєвими установками, яка була б здатна свідомо приймати участь у вирішенні як особистих, так і загальнолюдських проблем. Без високого інтелекту особи неможливо мати високий інтелект людства.

Проблеми ноосфери тісно пов'язані з проблемами майбутнього людства, з формуванням суспільних ідеалів, які змогли б згуртувати людей в їх прагненні до побудови суспільства соціальної справедливості, свободи, рівності, суспільства, що спроможне забезпечити розвиток всіх сутнісних сил людини. Це і є виразом гармонії культури особи і суспільства.

Четвертим структурним елементом культури є культура суспільної свідомості, а ширше — культура духовного життя суспільства. Хоча виникнення суспільної свідомості опосередковане виробництвом і системою суспільних відносин, вона набуває в життєдіяльності людини відносної самостійності і, навіть, за певних умов може відігравати визначальну роль по відношенню до них. Поняття суспільної свідомості та духовного життя суспільства дуже тісно пов'язані, але не тотожні. Коли йде мова про суспільну свідомість, то звертається увага насамперед на її внутрішню структуру, зміст, форми прояву, коли ж йде мова про духовне життя суспільства і особи — на передній план виступає чуттєво-емоціональна оцінка змісту суспільної свідомості, її значення для людини. Тому про

культуру суспільної свідомості та культуру духовного життя суспільства слід говорити, враховуючи ці їх особливості.

З точки зору структури суспільної свідомості вона являє собою складну систему, яка становилась і розвивалась разом з становленням і розвитком людини. Як вже відзначалось, її виникнення було обумовлене формуванням людського способу життєдіяльності, що якісно відрізняється від способу життєдіяльності тварин.

Процес виникнення, становлення, функціонування, розвитку суспільної свідомості відбувається як одна з сторін становлення і розвитку сутності людини. Він значно складніший ніж процес сприйняття світу твариною. Ця якісна відмінність знаходить свій прояв у тому, що тварина у своєму відношенні до оточуючого світу обмежується потребами даними органами чуття. У людини, крім безпосереднього освоєння світу за допомогою органів чуття, має місце опосередкування задоволення потреб системою соціальних умов. Опосередкування не можна сприйняти органами чуття. Тому виникає потреба в абстрактному мисленні. Безпосередня взаємодія людини з навколишнім світом обумовлює необхідність усвідомлення цієї взаємодії. Специфіка поняття усвідомлення полягає в тому, що тут має місце не просто фіксація взаємодії людини з предметами і явищами навколишнього світу, а відбувається, здійснюється оцінка цієї взаємодії, визначається значення її результатів для людини. Це усвідомлення проявляється у чуттєво-емоційній формі. Відображений образ предмета і його оцінка фіксуються в пам'яті та набуває значення знання. Пам'ять — це здатність психіки людини фіксувати, зберігати, систематизувати, відтворювати результати взаємодії з оточуючим світом. Вона характеризується вибірковістю. Фіксується і відтворюється не все, з чим взаємодіє людина, а насамперед те, що має пряме чи опосередковане значення для людини.

Знання — це система відображених у мозку людини і закріплених пам'яттю відомостей про навколишній світ і саму людину. Знання є основою людського досвіду. Вони включають в себе оцінку предметів, явищ, є основою ставлення до них, є способом орієнтації в навколишньому світі і керівництвом до дії. Нагромадження, систематизація знань є основою суспільної свідомості. Тому, як вказував Гегель, знання є способом існування свідомості.

На основі потреб, інтересів, соціальних і природних умов, усвідомлення, нагромадження знань формується суспільна свідомість. Тому першою характеристикою культури суспільної свідомості є кількість і якість знань. Саме по характеру знань, зафіксованих у письмовій та в усній формі, в пам'ятниках архітектури і мистецтва, що залишили нам

египтяни, вавілоняни, ми можемо судити про рівень культури цих народів. Нагромаджені знання дозволяли їм успішно займатись землеробством, скотарством, садівництвом, ремісництвом, будівництвом, мореплаванням.

Але культура суспільної свідомості не може бути зведена тільки до знань. Знання, як спосіб існування суспільної свідомості проявляють себе на різних рівнях і в різних формах суспільної свідомості. Основними рівнями суспільної свідомості є емпіричний і раціональний, який включає в себе буденну свідомість і теоретичне мислення. Формою прояву емпіричного рівня свідомості є чуттєво-образне мислення, яке базується на основі зафіксованих пам'яттю знань.

Формою раціонального рівня суспільної свідомості є абстрактне мислення, закріплене в мові. Мова це не тільки матеріальна оболонка мислення, вона є узагальненням, фіксацією людського, історичного і побутового досвіду, вона є способом збереження, відбору, систематизації знань, способом передачі знань від людини до людини, від покоління до покоління, від однієї історичної епохи до іншої. Мова є носієм історичної пам'яті. Крім того, вона є засобом спілкування між людьми, засобом активного впливу людини на оточуючий світ і на саму людину. За допомогою слова можна спасти, утримати людину від тяжкого вчинку, можна вселити надію на краще майбутнє, словом можна посіяти паніку серед людей чи мобілізувати їх на рішучі дії, словом можна вбити людину. Недаремно в одному прислів'ї говориться, що рана від меча заживає, а від слова – ніколи, меч ранить тіло, а слово – душу. Тому культура суспільної свідомості знаходить свій прояв не тільки в кількості та якості знань, вона проявляється як культура мислення, мови, способу і дохідливості передачі знань. Вона проявляється в системі освіти, виховання, в способах і характері проведення диспутів, починаючи з міжособових диспутів і закінчуючи обговоренням життєвих проблем в парламенті, уряді, на теоретичних конференціях тощо.

Слід підкреслити, що культура суспільної свідомості знаходить свій найбільш яскравий прояв, коли зміст суспільної свідомості проходить через її чуттєво-емоційну оцінку, коли вона проявляється в суспільній психології. Будь-яке знання для людини (особи, групи, держави, нації) стає важливим тільки тоді, коли воно оцінюється з точки зору його значення, позитивного чи негативного. Тому суспільна психологія виступає як система почуттів, настроїв, переживань зміст і характер яких залежить від рівня емпіричного і раціонального освоєння світу. Часто в літературі суспільна психологія відноситься до буденної свідомості. Але з цим неможливо погодитись. Почуття, переживання, настроїв (по-

зитивні, негативні, байдужість) можуть бути викликані як безпосереднім спогляданням якихось подій, явищ, процесів (на емпіричному рівні), так і усвідомленням ставлення до них на рівні буденної і теоретичної свідомості.

Почуття, настрої, переживання знаходять свій узагальнений вираз у традиціях, звичаях, обрядах, у танцях, піснях, у казках, у поезії, прозі. Всі вони, взяті разом, є показниками рівня культури людей, які їх дотримуються, зберігають, наслідують.

Емпіричний і раціональний рівні суспільної свідомості, суспільна психологія – це сфера, яка характеризується ступенем, глибиною освоєння людиною оточуючого світу. Але тут ще не розкривається суспільна свідомість з точки зору її змісту. Зміст суспільної свідомості знаходить свій вираз у формах суспільної свідомості. На перший план тут виступає питання про те, що відобразилось у цих формах і яке воно має значення для людини. Серед форм суспільної свідомості слід виділити наукову, політичну, правову, мораль, естетичну, релігійну, філософську свідомість, ідеологію. Кожна з них виступає як феномен культури. Вони є способом буття суспільної свідомості як єдиного цілого – усвідомлення людиною свого відношення до світу і до себе.

Наявність багатьох форм суспільної свідомості обумовлена тим, що різні сфери, сторони об'єктивної дійсності відіграють різну роль в житті людей. Залежність життєдіяльності людей від цих сфер знаходить свій прояв в інтересах. А усвідомлення цих інтересів знаходить свій прояв у формах суспільної свідомості.

Так, залежність життєдіяльності від процесу виробництва вимагає знань про природу, її властивості, закономірності розвитку. Без цих знань неможливо виготовити знаряддя праці, переробити предмети природи на засоби задоволення життєвих потреб, здійснювати будівництво, обробляти землю. Потреба в таких знаннях знайшла своє втілення в науці. Тому культура наукового пізнання є показником культури суспільства. Особливе значення тут має те, якою мірою наукові відкриття, досягнення, їх втілення в життя сприяють створенню необхідних умов для покращення життя людей, забезпечення виживання людства. Діяльність, яка не базується на застосуванні, використанні досягнень науки, приречена на невдачу, більше того, вона може принести велику шкоду і людині, і природі.

Особливого значення в сучасних умовах набуває потреба в поглибленому вивченні закономірностей суспільного розвитку. Суспільство є найскладнішою системою в еволюції життя на Землі. Складність вивчення цих закономірностей обумовлена тим, що у відношенні до цих

закономірностей люди підходять з позицій своїх інтересів. Ті соціальні сили, що не зацікавлені в зміні існуючих застарілих суспільних порядків не зацікавлені в розвитку суспільних наук, які досліджують об'єктивну логіку історичного прогресу. Ті ж сили, що прагнуть діяти у відповідності з цією об'єктивною логікою, зацікавлені в розширенні та поглибленні вивчення суспільних процесів.

Відношення до суспільних наук, їх розвитку є показником культури наукового дослідження закономірностей розвитку суспільства і свідомого їх використання в практиці життя. На жаль, в Україні за останні майже двадцять років все менше і менше приділяється уваги розвитку суспільних наук. У вузах здійснюється систематичне скорочення лекційних курсів суспільних наук. Чомусь вважається, що шляхом політичних дебатів можна досягнути вирішення всіх назрілих проблем суспільного життя, навіть у сфері відношення людини до природи. А це негативно впливає на рівень духовності суспільства. Тому саме підвищення культури наукових досліджень може стати одним з найважливіших факторів суспільного прогресу.

Усвідомлення інтересу, який виражає залежність життєдіяльності від характеру суспільних відносин, насамперед — економічних знайшло своє втілення в політичній і правовій свідомості. Рівень розвитку, зміст і спрямованість політики і права є показником політичної і правової культури суспільства. Але характер політики і права залежить від того, які сили знаходяться при владі. Саме їх інтересами визначається те, які закони приймаються, якою мірою в них враховані потреби та інтереси різних соціальних сил. Тут, як і в усіх інших сферах життя, результативність діяльності залежить від того, якою мірою наявна політика і право узгоджуються з об'єктивними закономірностями розвитку суспільства і якою мірою вони спрямовані на створення необхідних умов для забезпечення гармонійного розвитку людини, забезпечення її прав і свобод.

У сучасній Україні політична і правова культура спрямовані не на захист інтересів народних мас, а на захист інтересів олігархів. Події осені 2004 р., які претендували на те, щоб їх називали революцією, на ділі виявились фактом заміни одних діячів при владі іншими, без будь-яких революційних перетворень у сфері економіки, форм власності, способів поєднання робочої сили зі знаряддями праці, у сфері розподілу, обміну, споживання. Боротьба звелась до прагнення сил, які прийшли до влади, здійснити перерозподіл власності та сфер впливу між олігархічними кланами. Турбота про інтереси народу виявилась тільки обіцянками. Політична і правова культура безпосередньо проявляється в тому, якою мірою виконуються законодавство, захищаються інтереси

мільйонів трудящих. Нинішній рівень політичної і правової культури в Україні є свідченням того, що вона знаходиться в стані гострої кризи, яка охоплює всі сфери суспільного життя.

Усвідомлення інтересу, який виражає залежність життєдіяльності людей від характеру взаємовідносин між ними в усіх сферах життя, знайшло своє втілення в моральній свідомості. Рівень культури моральних відносин знаходить свій прояв у тому, якою мірою люди дотримуються норм моралі, якою мірою вони визнають обов'язковість діяти у відповідності з нормами моралі. Мораль сформувалась як система правил, норм, принципів, що покликані регулювати характер поведінки людини в суспільстві. Тут на перший план виступає культура моральних взаємовідносин між людьми, відносин особи до суспільства і відносин суспільства до особи. Культура моральних відносин є важливим показником рівня культури не тільки особи, але й суспільства. Відношення до природи є важливим показником культури суспільства в цілому і особи зокрема. Досить пройтись берегом Дніпра, щоб побачити рівень моральної культури відпочиваючих. У всьому проявляється тенденція байдужості, руйнування, а не збереження, відтворення природи. В соціально диференційованому суспільстві існують всезагальні норми моралі, яких повинні дотримуватись всі, але є й норми, які мають звужену сферу визнання. Те, що може визнаватись моральним з точки зору, наприклад, мільйонера, може розглядатись аморальним з точки зору обездоленої людини.

Показником рівня культури моральних відносин є співвідношення між правилами, нормами, принципами моралі й тим, якою мірою вони реалізуються в безпосередній практиці спілкування, якою мірою ці правила, норми, принципи моралі є керівництвом до дії. Адже людина може думати одне, казати друге, а діяти зовсім по-іншому.

Культура моралі тісно пов'язана з політичною і правовою культурою, з культурою наукових досліджень. Дійсно, культурним політичним діячем буде той, хто в своїй діяльності стосовно вирішення важливих проблем суспільного життя буде спиратись на досягнення науки та дотримуватись визнаних законів, загальнолюдських моральних установок.

Мораль виникла разом з виходом людини з тваринного світу. Вона пройшла складний, суперечливий шлях розвитку. Але на всіх етапах становлення людини правила, норми, принципи моралі відігравали важливу роль як регулятори поведінки людини. Втілення в життя цих моральних установок здійснювалось і здійснюється силою громадської думки. Тому можна говорити про моральну культуру як відносно само-

стійну систему способів, засобів і результатів становлення і розвитку людської сутності.

Усвідомлення інтересу, що виражає залежність життєдіяльності людини від характеру чуттєво-емоційного сприйняття світу, від рівня розвитку естетичних потреб, естетичного освоєння світу, знаходить свій вираз в естетичній свідомості. Це усвідомлення являє собою певну міру розвитку людини, набуває значення відносно самостійного феномену. Тому естетичне освоєння людиною дійсності, її естетичне відношення до природи, інших людей, до себе є однією з сторін прояву сутності людини. Естетичні потреби виражають прагнення людини до отримання насолоди від взаємовідносин з світом свого буття. Ці потреби та їх реалізація знаходять свій прояв в системі почуттів, емоцій, настроїв, смаків, переживань. Естетичні почуття формуються в духовному світі особи. Вони обумовлені, з одного боку, її естетичними потребами, а з другого – системою естетичного виховання. Кожне суспільство характеризується наявними в ньому установками на здійснення естетичного виховання, на прищеплення певних естетичних смаків, вподобань. Водночас кожна людина має свої естетичні смаки. Естетичні оцінки є суб'єктивними, притаманними тільки даній окремій людині. Навіть коли у різних людей мають місце однакові естетичні смаки, у кожній окремій людині вони мають свою індивідуальну неповторну форму прояву. Але саме тому, що кожна окрема людина живе і реалізує себе в суспільстві, вона не може бути ізольованою від суспільства в усіх сферах життя. Тому під впливом історично сталих традицій, звичок певної естетичної спрямованості формуються певні способи естетичного сприйняття світу.

На основі естетичних потреб, почуттів, настроїв, переживань формується естетична свідомість. Категоріями, за допомогою яких позначається естетичне відношення до світу, є категорії прекрасного, комічного, трагічного, краси.

Естетичне сприйняття світу і відношення до нього має місце на всіх рівнях суспільної свідомості: емпіричному, на рівні буденної свідомості, на рівні теоретичного мислення і на всіх етапах історії. Система естетичних потреб, естетичних смаків, настроїв, переживань, традицій, форм естетичного виховання, естетичного спілкування виступає в якості естетичної культури. Можна сказати, що естетична культура – це спосіб буття, проявів естетичного сприйняття і відношення людини до світу, до інших людей, до себе.

Естетична культура пройшла довгий, складний і суперечливий шлях, починаючи від первісного суспільства і до сьогодення. Кожний етап

історичного розвитку суспільства характеризувався властивими йому особливостями розуміння краси, прекрасного, комічного, трагічного. Це знаходило свій вираз у традиціях, звичаях, в одязі, взутті, головних вбраннях, в піснях, танцях, іграх, в ритуалах проведення балів, ритуалах церковного богослужіння, в різних видах мистецтва.

Естетичні потреби, естетичні інтереси, переживання, естетичне сприйняття світу і відношення до нього, естетична культура в цілому є продуктом історичного розвитку суспільства. Тільки в процесі становлення і розвитку людської сутності сформувалось вухо, здібне сприймати музику, око, здібне бачити, сприймати, відчувати красу, і всі почуття, які здатні викликати насолоду. Естетичне почуття це не тільки отримання насолоди від сприйняття оточуючого світу, але й можливої насолоди від результатів творчої діяльності в майбутньому. Це почуття здібне пробуджувати фантазію, мрію, надію. Скульптор, який починає працювати над глибою граніту чи мармуру, вже вбачає результат, до якого він прагне. Любитель квітів, висіваючи насіння в землю, вже бачить які прекрасні квітки розкриються на його клумбах. Тому естетичне почуття, пробуджуючи творчу фантазію, стимулює активне відношення людини до дійсності. Проявляючись в емоціях, воно здатне викликати хвилювання, яке передвіщає про можливе переживання насолоди від досягнутої цілі.

Естетичне переживання, будучи пов'язаним з оптимістичними переживаннями, асоціаціями, викликає чуттєво-емоційний стан, який прийнято називати радістю. Це почуття найчастіше пов'язане з досягненням бажаного результату. Студент після напружених днів підготовки отримав на екзамені оцінку «відмінно». Кращою нагородою за досягнення цього результату стали насолода і радість від усвідомлення досягнутої цілі.

Але естетичне почуття, радість можуть бути досягнуті не тільки в результаті позитивної діяльності, але й негативної. Це залежить значною мірою від характеру людини і життєвих ситуацій. Людина може відчувати та переживати насолоду і радість від того, що зробила щось погане людині, природі, тварині. Відомий випадок, коли діти прив'язали до хвоста кішки банку з просмоленою паклею, підпалили її і дуже сміялись з того, що кішка з переляку кидалась в різні сторони, прагнучи звільнитись від вогняної небезпеки. Садист отримує насолоду від мук жертви. І в тому, і в другому аспекті має місце культура прояву естетичного сприйняття світу.

В естетичному сприйнятті та переживанні велике значення має те, якою мірою досягнутий результат діяльності чи очікування бажаного

збігається з ідеальним уявленням про цей результат чи якою мірою співвідносяться уявлення про бажане і реально сприйняте. Збіг чи перевищення бажаного, уявного викликає захоплення. Найвищою формою прояву чуттєво-емоційного відношення до дійсності є пристрасть.

Слід мати на увазі, що естетичне почуття, що має суб'єктивну, неповториму форму прояву, формується під впливом тих соціальних і природних умов, в яких проходить становлення людини як соціального суб'єкта. Зміна соціальних і природних умов може активно впливати на зміни естетичних почуттів і викликаних ними переживань.

Формування естетичних почуттів значною мірою залежить від ідей, теорій, поглядів певних соціальних груп, етнічних спільностей. Особливу роль в цьому процесі відіграють інтереси. Саме інтереси визначають суб'єктивну спрямованість сприйняття світу, суб'єктивність оцінки явищ, процесів. Естетичне почуття, яке проявляється в переживанні, настрої, не можна розглядати тільки як досягнення безпосередньої чуттєвої насолоди. Воно включає в себе і бачення, розуміння суті явищ, певний спосіб їх аналізу, оцінки. Тому воно виконує роль внутрішнього імпульсу, виступає побудником активної дії.

Естетичне сприйняття світу знаходить свій яскравий прояв в мистецтві. Дехто з дослідників схильні обмежувати естетичну свідомість мистецтвом. Але такий підхід до розуміння їх співвідношення викликає суттєві заперечення. Естетичне сприйняття, почуття, естетична свідомість у тій чи іншій мірі притаманні всім людям. Вони виникають, формуються в процесі спілкування людини з природою, суспільних відносин, взаємовідносин між людьми на самих різних рівнях. Найбільш широко естетична свідомість проявляється як результат суб'єкт-об'єктних відносин.

Мистецтво завжди виступає як результат духовної діяльності, усвідомлення і відображення дійсності в художній формі. Естетичні почуття властиві кожній людині. Однак займатись мистецтвом може далеко не кожна людина. Відсутність музикального слуху може не бути завадою, щоб насолоджуватись музикою, але така людина не зможе бути музикантом. Не кожний може бути художником, скульптором, артистом, співаком. Успіху в мистецтві може досягти тільки той, хто має до цього здібності та здатний напруженою працею досягти результату.

Мистецтво є важливим фактором розвитку духовних потреб і інтересів, який активно впливає на всі компоненти духовного світу особи. Воно є ланкою, що пов'язує минуле, сьогодення і майбутнє. Художня творчість містить в собі великий потенціал фантазії, передбачення. Воно виконує виховну, пізнавальну, комунікативну функції. Воно сприяє

формуванню естетичної культури почуттів. Тому можна сказати, що естетична культура є способом буття естетичної свідомості, естетичного сприйняття світу, естетичних переживань.

Естетична культура і культура мистецтва – поняття взаємозв'язані, але не тотожні. Естетична культура охоплює весь спектр естетичного сприймання, розуміння, оцінки оточуючого світу. Культура ж мистецтва виступає як спосіб відтворення взаємовідносин людини з світом її буття в художніх формах, у формах художніх образів. Вона є важливою складовою частиною естетичної культури, а разом з нею – складовою частиною культури як феномену людської життєдіяльності.

Інтерес, який виражає залежність життєдіяльності людини від стихійних сил природи і суспільства, що панують над нею в повсякденному житті, її безсилля і страх перед їхньою могутністю, знайшла своє втілення в релігії. Релігійна свідомість займає дуже важливе місце в системі культури як феномена людської життєдіяльності. В історії релігії проявляється весь процес становлення людини як суспільної істоти. Численні письмові та усні релігійні джерела є важливими історико-культурними пам'ятками. За допомогою Біблії з описань подій давно минулих часів вдалось відкрити розвалини багатьох міст, познайомитись з особливостями матеріального і духовного життя людей.

Релігія як феномен культури має глибокі соціальні, гносеологічні, психологічні корені. Вона виникла ще за умов первісного суспільства. Її виникнення стало можливим тільки з виникненням абстрактного мислення. Основними соціальними коренями релігії були безсилля, залежність людини від стихійних сил природи і суспільства. Ведучи боротьбу за своє існування людина змушена була протистояти цим могутнім силам, перед якими вона була безсилою. Землетруси, повені, бурі, засухи, епідемії жорстко обмежували можливості людини в створенні сприятливих умов життя. Низький рівень розвитку самої людини, знярядь праці, відсутність знань про закономірності розвитку природи і самої людини обумовлювали безсилля у боротьбі з могутніми силами природи, страх, розгубленість перед ними. Уособлюючи ці сили, людина почала розглядати їх як надприродні сили і першопричину всього існуючого.

Такому уособленню стихійних сил природи і суспільства сприяв і розвиток пізнавального процесу. Почали формуватись гносеологічні корені такого уособлення. Опосередкування задоволення життєвих потреб процесом виробництва і системною суспільних відносин обумовило необхідність пошуку засобів їх задоволення. Під впливом практики повсякденного життя формувалось враження, що не потреба, а усвідомлення, ідея, мета є дійсним побудником необхідності активної діяльності.

Міркуючи за аналогією із собою, людина почала наділяти стихійні сили природи і суспільства рисами, властивими для неї самої. Не знаючи суті і причин прояву цих сил, вона не мала інших даних крім практики свого життя. Об'єднання всіх цих могутніх сил в єдине ціле знайшло своє втілення в уявленні про бога. Вона почала наділяти стихійні сили природи і суспільства здібностями свідомо, цілеспрямовано діяти. Враховуючи те, що ці сили могутніші ніж людина, то вона повинна підкорятися їх дії. Тому і самого бога, в якому в інтегрованому вигляді були уособлені всі сили природи і суспільства, вона втілила в образ людини.

Уявлення про бога як першопричину всього існуючого не вичерпувалось питаннями про створення світу і людини, хоча воно є дуже важливим. Якщо все створене богом, то він повинен і управляти створеним ним світом. Отже, він повинен бути гарантом виконання визначальних правил, норм поведінки і люди змушені їх чітко дотримуватись. Таким чином, загальнолюдські правила, норми, принципи, закони моралі набувають значення визначальних цінностей і обов'язкових для їх дотримання, адже вони дані богом. Їх не можна порушувати. Подібно тому, як в сім'ї діти повинні підкорятися волі батька, так і люди повинні підкорятися волі бога. Так сформувались психологічні корені релігії. Основою для формування релігійних уявлень була відсутність достовірних знань про природу і людину. Тому відповіді на всі ці питання базувались на уявленні та на вірі в істинність цих уявлень.

Релігія як феномен культури пройшла довгий, складний і суперечливий шлях розвитку, починаючи з первісної магії, тотемізму, анімізму до сучасних світових релігій. Конкретну свою реалізацію вона знаходить в системі релігійних ідей, традицій, обрядів, у змісті проповідей, в поведінці священнослужителів. Релігія як феномен культури є однією з форм, одним із способів вирішення людиною питань про природу і сутність світу і людини, про їх взаємовідношення.

Вплив релігії на суспільне життя активізується особливо в періоди кризових ситуацій. В такі періоди, як правило, має місце втрата віри в можливість реалізації тих суспільних ідеалів, які були світоглядними орієнтирами, водночас посилюється прояв зневіри в можливість покращення умов свого життя в певних земних умовах. Не знаходячи відповіді на життєво важливі питання сьогодення, люди починають сподіватись на допомогу сил небесних, на чудо, на всемогутність, всеблагість бога.

Часом відродження, поширення релігійних вірувань, посилення активності церкви розглядається як прояв відродження духовності суспільства. В дійсності це є відродження саме релігійних вірувань, приречених певним верствам людей, а не духовності суспільства. Дійсна

духовність полягає в усвідомленні людьми можливостей своїми силами, тут, в земних умовах, а не в загробному житті побудувати суспільство, здатне забезпечити розвиток всіх сутнісних сил людини, можливості досягнення щастя.

Культура релігійних вірувань характеризується, з одного боку, величезною консервативністю релігійних догм, а з іншого, спробами пристосувати та узгодити релігійні вчення з досягненнями сучасної науки. Історія релігії багата прикладами про те, як церква, її служителі вороже ставились до наукових відкриттів, технічного прогресу, зокрема, електричного світла, літаків тощо, а згодом стали широко користуватись ними. Сучасна церква намагається узгодити теорію еволюційного розвитку життя на Землі з положеннями Біблії. Коротше кажучи, релігія виступає в якості певного рівня культури.

Інтерес, який виражає залежність життєдіяльності від ступеню пізнання людиною сутності світу і своєї власної сутності і знаходить своє втілення в філософії. Виникнення філософії ознаменувало собою новий ступінь у становленні культури суспільної свідомості. Якщо релігія базується на вірі, без послідуєчого аналізу, дослідження, доведення істинності релігійних догм, то філософія прагне дати відповіді на життєво важливі проблеми шляхом вивчення самої дійсності, логічного аналізу, теоретичної аргументації. Культура філософського мислення теж пройшла довгий, складний, суперечливий шлях свого становлення.

В науково-дослідницькій літературі філософію часто розглядають як науку, світогляд. Звичайно, всі ці поняття взаємозв'язані, але кожне з них має свою якісну визначеність. Філософію не можна визначити через поняття науки, хоча вона тісно пов'язана з наукою і базується на її даних. Вона широко використовує досягнення наукового знання для обґрунтованості своїх, власне філософських проблем. Для науки одним з найважливіших критеріїв її оцінки є перевірена практикою відповідність змісту знання об'єктивній дійсності. Для філософії цей критерій не має сили, бо кожний філософ, кожна філософська течія, школа одну й ту саму проблему – проблему людина-світ – висвітлюють по-різному.

Вирішуючи питання про природу і сутність світу, його граничні основи, про природу і сутність людини, про її місце в світі, відношення до нього, про можливості його пізнання, а також про загальну структуру світу і стан, в якому він знаходиться, філософія дає загальні методологічні принципи, на основі яких формуються світоглядні орієнтири і життєві установки людини. І будь-який науковий працівник, дослідник змушений виходити з визнання значення цих принципів для формування свого ставлення до світу, до інших людей, до себе.

Не можна ототожнювати філософію і світогляд. По відношенню до світогляду філософія є його методологічною основою. Світогляд не зводиться, не обмежується цією методологічною основою. У світогляді мають місце знання з самих різних сфер життя. У той же час, не все, що є в пам'яті людини – це світогляд. Світогляд – це система узагальнених знань про світ і про людину, що стає для людини способом бачення, аналізу, оцінки явищ, визначає характер відношення до них, розуміння цілей і сенсу життя, характер і спрямованість практичної діяльності.

Філософія, маючи своїм об'єктом відношення «людина-світ» розглядає його під певним кутом зору і прагне в'яснити, що таке світ за своєю природою і сутністю, які є його граничні основи; що таке людина за своєю природою і сутністю, яке вона займає місце у світі, яке її відношення до світу, чи може вона пізнавати і змінювати світ; як світ влаштований, яка його загальна структура (він є єдине ціле чи це проста сукупність предметів, явищ та процесів) і в якому стані він знаходиться (руху чи спокою). Вирішення цих питань є методологічною основою, яка дозволяє визначити спосіб підходу до аналізу, оцінки явищ, характер відношення до них, характер і спрямованість практичних дій.

Культура філософського мислення знаходить свій безпосередній прояв у ступені усвідомлення специфіки об'єкта і предмета філософії, соціальної обумовленості змісту філософського значення, його ролі в життєдіяльності суспільства і особи. Важливим показником культури філософського мислення є вміння чітко визначати суть проблеми, яку слід дослідити і визначити шляхи її вивчення. Вміння аргументовано вести філософську дискусію є важливим засобом розвитку філософської думки. У той же час, слід відзначити, що характер філософських дискусій залежить не тільки від ступеню освоєння філософського знання, а й від загальної культури тих, хто приймає участь в дискусії.

Культура суспільної свідомості тісно пов'язана з ідеологією. Хоча про ідеологію говориться й пишеться дуже часто і дуже багато, залишається ряд питань, які вимагають свого обґрунтування. Це стосується, зокрема, розкриття сутності ідеології.

Труднощі в'яснення специфіки ідеології та розкриття цієї специфіки пов'язані з тим, що в науково-дослідницькій літературі недостатньо приділялось і приділяється уваги виявленню об'єктивної обумовленості її виникнення, змісту, внутрішньої структури, соціальних функцій. Хоча праць, присвячених вивченню ідеології, є чимало.

Для виявлення специфіки ідеології необхідно перед усім в'яснити, ЩО, яка сторона об'єктивної дійсності відображається в ній, тобто, що є об'єктом ідеологічного осмислення світу, **ЯК і ЧОМУ ТАК**, а не

інакше відображається об'єкт в теорії, яка соціальна обумовленість змісту ідеології, яку роль вона відіграє в життєдіяльності суспільства і особи.

Крім того, певні труднощі з дослідженням ідеології обумовлені недостатньою увагою стосовно розробки понятійного апарату, пов'язаного з розкриттям структури суспільства. Так, при характеристиці суспільно-економічної формації, її структури, частіше за все вказується на спосіб виробництва, базис і надбудову. Але в дійсності формація по своїй структурі значно ширша, складніша, вона включає у себе всю систему суспільних відносин, духовне життя, інститути, які виконують регулятивну функцію.

Особливо мало приділяється уваги такому важливому поняттю, яким є суспільний лад. Суспільний лад являє собою інтегрований вираз всієї системи суспільних відносин. Його основу складають економічні відносини та інститути, які забезпечують їх функціонування. Якщо різні сторони життя людини (виробництво, система суспільних відносин, духовне життя) забезпечують задоволення певних груп потреб, то суспільний лад визначає загальний спосіб, міру і характер задоволення всіх потреб соціальних суб'єктів, характер їх життєдіяльності. Він виконує регулятивну функцію по відношенню до всіх сфер життєдіяльності, забезпечуючи функціонування суспільства як певної цілісності. Залежність життєдіяльності людей від характеру суспільного ладу знаходить свій вираз у корінних інтересах соціальних суб'єктів.

Відносно специфіки корінних інтересів, їхньої ролі в життєдіяльності суспільства і особи теж нема єдності серед дослідників сфери духовного життя суспільства. Термін цей вживається часто, але мало приділяється уваги розкриттю його змісту і обумовленості цього змісту.

Якщо інтерес (як категорія) є виразом об'єктивної залежності життєдіяльності людей від природних і соціальних умов життя, то корінний інтерес виражає об'єктивну залежність життя соціальних суб'єктів від характеру суспільного ладу. Суспільний лад, що обумовлює певний спосіб, ступінь і характер задоволення потреб соціальних суб'єктів і суспільства як цілісної системи, виступає в якості певного імперативу, який забезпечує існування, функціонування відповідного способу життя людей. Саме тому корінний інтерес набуває такого важливого значення в життєдіяльності суспільства і особи.

Оскільки суспільний лад виступає інтегрованим вираженням всієї системи суспільних відносин, то і корінний інтерес, який виражає залежність життєдіяльності людей від суспільного ладу, є інтегрованим вираженням всіх інтересів. Це означає, що залежність життєдіяльності людей від процесу виробництва, системи суспільних відносин, від рівня

розвитку суспільної свідомості та цілепокладання людей, від рівня свободи і характеру творчості, від ступеню освоєння природи знаходяться під безпосереднім впливом суспільного ладу.

Усвідомлення соціальними суб'єктами своїх корінних інтересів, тобто залежності своєї життєдіяльності від характеру суспільного ладу знаходить свій вираз в ідеології. Ідеологію можна визначити як усвідомлення соціальними суб'єктами залежності своєї життєдіяльності від характеру суспільного ладу, який обумовлює загальний спосіб, ступінь і характер задоволення її потреб. Тому основним змістом ідеології слід вважати уявлення про суспільний лад, який відповідає корінним інтересам соціальних суб'єктів. Ці уявлення, будучи усвідомленими, набувають для соціальних суб'єктів значення суспільного ідеалу. Усвідомлення значення суспільного ідеалу в життєдіяльності соціальних суб'єктів перетворює цей ідеал у вищу мету їхнього життя, а усвідомлення необхідності в активній діяльності для досягнення цієї мети стає сенсом життя. Але в силу того, що виникнення, існування, функціонування суспільного ладу і його відхід з історичної арени обумовлений рядом об'єктивних і суб'єктивних факторів, а також тим, що він активно впливає на вирішення всіх важливих проблем суспільного життя, то ідеологія не обмежується за своїм змістом тільки уявленнями про суспільний лад. В ній має місце усвідомлення соціальними суб'єктами свого ставлення до об'єктивних законів розвитку суспільства; до розв'язання суспільних задач, які породжує саме життя і вирішення яких залежить від суспільного ладу, чи їх вирішення зачіпає суспільний лад; до проблем виховання підростаючих поколінь, до природи. Тому в узагальненому вигляді ідеологію можна визначити як систему ідей, поглядів, теорій, концепцій, які являють собою усвідомлення соціальними суб'єктами свого відношення до об'єктивної дійсності в цілому через призму відношення до суспільного ладу, тобто з позицій їх корінних інтересів. Оскільки суспільний лад як інтегрований вираз всіх суспільних відносин виконує регулятивну функцію в суспільстві і впливає на всі сторони суспільного життя, то й ідеологія виступає як інтегрований вираз змісту суспільної свідомості та активно впливає на матеріальну, соціальну і духовну сферу суспільного життя.

Суб'єктами-носіями ідеології є соціальні суб'єкти, чії корінні інтереси знайшли в ній свій вираз. У соціально-диференційованому суспільстві може бути багато ідеологій. Це залежить від того, що являє собою соціальна структура суспільства. Безпосереднє втілення ідеологія знаходить в ідеях, теоріях, концепціях, програмах, лозунгах, спрямованих на пропаганду і захист корінних інтересів тих чи інших соціальних сил.

Враховуючи те, що основу суспільного ладу складають економічні відносини та інститути, що забезпечують її існування, функціонування (насамперед – держава), можна сказати, що в ідеології саме ці сторони суспільного життя займають визначальне місце і є основним об'єктом уваги.

Може виникнути питання, а яке це має значення по відношенню до культури. Саме безпосереднє. Сама ідеологія є феноменом культури, способом прояву, функціонування, розвитку сутності людини. крім того, вона є інтегрованим вираженням змісту суспільної свідомості та активно впливає на всі форми суспільної свідомості. В кожній з форм суспільної свідомості вона дозволяє виявити ставлення соціальних суб'єктів до природи і суспільства, до проблем повсякденного життя і до об'єктивних тенденцій історичного процесу. Тим самим вона дозволяє виявити рівень культури самих соціальних суб'єктів.

Культура ідеології знаходить свій безпосередній прояв у системі ідей, поглядів, теорій, за допомогою яких соціальні суб'єкти прагнуть довести значущість своїх корінних інтересів, їх переваги над корінними інтересами інших соціальних суб'єктів, їх узгодженість з потребами та інтересами суспільства і особи, довести що суспільний лад, утвердження якого вони прагнуть, відповідає прагненням всіх членів суспільства.

Культура ідеологічних суперечок, ідеологічної боротьби є значною мірою проявом культурного рівня суспільства, культурного рівня соціальних суб'єктів. Ця боротьба може досягати значного загострення, включаючи застосування зброї. Це особливо проявляється в періодах гострих кризових ситуацій, які можуть завершитися революційними діями. Культура ідеологічної боротьби дозволяє судити про гостроту і спрямованість суперечностей, які загострилися в самому суспільстві, наявність і готовність соціальних сил на рішучі дії щодо зміни суспільного ладу.

У силу того, що основу суспільного ладу складають система економічних відносин та інститути, що забезпечують їх існування і функціонування, то революційні зміни починаються з боротьби за владу, завоювання якої відкриває можливості корінних перетворень і у сфері економічних і всієї системи суспільних відносин. Ідеологія, якщо в ній знайшли своє відображення потреби, інтереси, бажання, сподівання більшості населення, може відіграти роль активного фактора для згуртування суспільства, мобілізації всіх сил для досягнення бажаних цілей.

На всіх реальних поворотах історії ідеологія відіграє роль певного дороговказу до визначення цілей, прагнення до реалізації яких стає сенсом життя. Так як головним змістом ідеології є уявлення про відповідний

суспільний лад, то ідеологічна боротьба зводиться насамперед до боротьби суспільних ідеалів, в яких у концентрованому виді відображаються потреби та інтереси соціальних суб'єктів. Реальність суспільних ідеалів визначається передусім тим, якою мірою утвердження бажаного ладу має під собою відповідні матеріальні, соціальні, духовні передумови, є об'єктивно обумовленим. Саме тому суспільний ідеал у якості вищої цілі визначає світоглядні орієнтири соціальних суб'єктів. Якщо уявлення про суспільний лад, які набули значення суспільного ідеалу і вищої цілі життя, на практиці не реалізуються, то настає поширення недовіри до реалізації ідеалів і пошук нових цілей, нових ідеалів.

Викладене свідчить про те, що ідеологія є важливим компонентом духовної культури, вона грає важливу роль у соціальній орієнтації індивідів, груп, класів.

Якщо філософія, розглядаючи проблему відношення «людина-світ», є методологічною основою світогляду і вирішує проблему сенсу життя перш за все на рівні сутності людини, то ідеологія впливає на формування світогляду відповідно з конкретними історичними умовами, на рівні безпосередньої людської дійсності. По характеру ідеологічних концепцій, по їх змісту, а також в залежності від того, якою мірою в цих концепціях відображені потреби та інтереси людей, усвідомлення шляхів їх реалізації, а також об'єктивні тенденції розвитку суспільства, можна судити про загальний рівень культури даного суспільства. В ідеології, що не зводиться до суми форм суспільної свідомості, і не розчиняється у них, знаходить свій вираз усвідомлення соціальними суб'єктами своєї сутності, цілей і сенсу свого життя. Отже, реально значимою є ідеологія тих соціальних сил, які сприяють забезпеченню розвитку творчих сил людини, всіх його сутнісних сил і поступальному розвитку суспільства в цілому. Причому сприяють такому розвитку, в якому особливого значення набувають проблеми загальнолюдського, без чого неможлива реалізація індивідуального.

Таким чином, духовна культура суспільства і особи являє собою систему способів, засобів і результатів становлення і розвитку людини як свідомої істоти, яка, перетворюючи оточуючий світ і саму себе, забезпечує не тільки умови свого наявного існування, але й вирішення проблем майбутнього.

Доцільно розрізнити поняття «духовна культура» і «культура духовного життя суспільства». Коли йде мова про духовну культуру, то акцентується увага на онтологічному аспекті цього поняття. Тобто, звертається увага головним чином на ті об'єктивно існуючі сторони життя суспільства, які являють собою прояв тих чи інших аспектів сутності людини

і виступають в якості структурних елементів культури як феномену людської життєдіяльності. Це, як зазначалось, культура емпіричного і раціонального рівнів суспільної свідомості, культура наукових досліджень, політична, правова, моральна, естетична, релігійна, філософська, ідеологічна культура. Всі вони мають місце як об'єктивно існуючі сторони суспільного життя.

Коли ж йде мова про культуру духовного життя суспільства і особи, то звертається увага на суб'єктивне сприйняття, чуттєво-емоційне усвідомлення відношення до складових частин духовної культури. Тому культура духовного життя суспільства і особи (точніше — всіх соціальних суб'єктів) проявляється через суб'єктивну, чуттєво-емоційну оцінку явищ духовного життя. Адже характер чуттєво-емоційного сприйняття світу залежить не тільки від його безмежної різноманітності, але й від настрою людини, особливостей її переживань, впливу оцінок інших людей, унаслідування оцінок старших поколінь від традицій тощо.

Культура духовного життя має свою внутрішню логіку. Вихідними послідовностями духовного життя є насамперед знання. Це — цеглинки, з яких будується духовний світ особи і духовне життя суспільства. Як зазначалось, знання являють собою набутий та закріплений в пам'яті життєвий досвід. Вони є необхідною умовою оцінки явищ, через них визначається характер відношення до дійсності, вони є засобом орієнтації в навколишньому світі і керівництвом до дії.

Знання здобуваються як шляхом безпосередньої взаємодії з навколишнім світом за допомогою органів чуття, так і шляхом засвоєння людського досвіду, закріпленого в мові. Без знань неможливе духовне життя суспільства. Але духовне життя не можна звести до простої купності знань.

Важливу роль у формуванні духовного життя має основана на знаннях, на набутому досвіді здібність до логічного мислення, до аналізу явищ природи і суспільства, проникати в їх суть, вміти робити необхідні висновки. Ця здібність включає в себе можливість активного, творчого підходу до розуміння дійсності. Слід мати на увазі, що володіння великою кількістю знань ще не означає наявності вміння логічно мислити і творчо оцінювати явища природи і суспільного життя.

Але знання і вміння логічно мислити, проникати в суть явищ, процесів являють собою тільки необхідні передумови для аналізу, оцінки явищ, визначення відношення до них, визначення характеру і спрямованості діяльності у відношенні з потребами та інтересами людей (особи, групи, класу, суспільства). Якщо людина керується тільки своїми особистими потребами та інтересами, то, як правило, це буде прояв

егоїстичного ставлення до дійсності. Така людина буде діяти не звертаючи уваги на потреби та інтереси інших людей, суспільства. Якщо ж людина у своїй діяльності на перше місце ставить інтереси групи, колективу, країни, вона готова на самопожертвування заради досягнення спільних цілей. Слід відзначити, що прагнення керуватись у своїй діяльності потребами та інтересами, може йти всупереч об'єктивним тенденціям, законам розвитку природи і суспільства. Відомо безліч прикладів, коли люди, прагнучи задовольнити свої потреби та інтереси, наносили великої шкоди природі й суспільству (загарбницькі війни, хрестові походи, знищення лісів, багатьох видів рослин і тварин тощо).

Дуже важливу роль у формуванні духовного життя суспільства відіграє вміння узгоджувати прагнення до задоволення своїх потреб та інтересів з дією об'єктивних законів розвитку природи і суспільства. Якщо діяльність базується на знанні та свідомому використанні об'єктивних законів, то це дозволяє, з одного боку, добитися оптимального задоволення потреб та інтересів, а з іншого — не нанести шкоди природі, іншим людям і собі. На цій основі стає можливим досягти гармонії у взаємовідносинах людини з оточуючим світом і між самими людьми. Коротше кажучи, формування духовного життя вимагає розумного підходу до узгодження прагнення до задоволення своїх потреб та інтересів з об'єктивною логікою розвитку дійсності. Прикро про це говорити, але в реальному житті ми частіше поступаємо нерозумно як на індивідуальному, так і на груповому рівні та на рівні суспільства. Наприклад, видобуток залізної руди для виробництва заліза, чавуну, сталі супроводжується величезними відвалами породи, в якій залишається велика кількість рідкоземельних елементів, золото, платина, що набагато дорожчі за виплавлений метал. Крім того, відвали поглинають родючі землі, які можна було б успішно використовувати для продуктивного сільськогосподарського виробництва. Є багато нерозумного в системах управління суспільним життям, освіти, медичного обслуговування. Ми часто забуваємо про те, що основними підвалинами нашої життєдіяльності є здоров'я і знання. Все інше повинно служити забезпеченню їх гармонійного поєднання. Тому слід вважати нерозумним фактичну ліквідацію безкоштовного навчання і медичного обслуговування в Україні після її виділення з Радянського Союзу. Це істотно обмежує можливості дітям з малозабезпечених сімей лікуватись і отримувати освіту. А як підкреслювалось раніше, інтелектуальний потенціал розвитку суспільства залежить від інтелектуального потенціалу особи, а фізичний його потенціал — від фізичного потенціалу особи. Розумне ставлення до дійсності є, фактично, проявом свободи — здатністю приймати рішення і

домагатися їх реалізації у відповідності з потребами та інтересами і об'єктивними закономірностями розвитку природи і суспільства.

Все перелічене є, власне, необхідними передумовами духовного життя з чуттєво-емоційної оцінки людиною свого ставлення до цих передумов. Знання, здібності до логічного мислення, задоволення потреб та інтересів, врахування чи не врахування об'єктивних законів розвитку дійсності набувають безпосереднього значення для людини тільки тоді, коли вони пройдуть через чуттєво-емоційну оцінку і стануть її надбанням.

Духовне життя знаходить свій вираз в певному стані психіки: задоволення чи незадоволення, радість чи сум, визнання чи заперечення, байдужість чи небайдужість тощо. Чуттєво-емоційний стан психіки свідчить, як сприймається людиною те, на що спрямована її увага. Цей стан проявляється в переживаннях, почуттях, настроях.

Об'єктивний зміст духовного світу людини, проходячи чуттєво-емоційну оцінку знаходить свій вираз у вірі та переконаннях. Часто віру ототожнюють з переконанням. Але це різні феномени духовного світу людини, хоча вони тісно пов'язані між собою і доповнюють одне одного в реальному житті.

Віра є дуже складним феноменом, існує багато її відтінків. Часто її обмежують релігійною вірою, але в дійсності вона може бути й не релігійною, може формуватись на рівні буденної свідомості чи теоретичного мислення. Часто виникають суперечки відносно співвідношення віри і знань. Наприклад, Букін В.Р. і Єрунов Б.А. стверджують, що віра протилежна знанням. Але з цим твердженням погодитись аж ніяк не можна. Таке їх тлумачення співвідношення віри і знання ґрунтується на тому, що під знаннями вони розуміють тільки ті, які є істинними. В дійсності ж знання можуть бути й не істинними. Міфи, казки, не будучи істинними, існують, їх переказують з покоління в покоління, їх знають старі й малі.

Під вірою слід розуміти особливий чуттєво-емоційний стан психіки людини, який характеризується здатністю сприймати знання як істинні незалежно від того, чи є вони істинними чи неістинними. Людина може повірити в очевидну брехню, а може не повірити в достовірні знання, істинність яких перевірено практикою. Наприклад, релігійна людина не сприймає наукових даних про еволюцію від тварини до людини. Для віри характерним є те, що знання, прийняті в якості істинних, стають для неї власним баченням, розумінням явищ. Знання методологічного характеру перетворюються в світоглядні орієнтири, дороговкази, якими людина керується у своєму відношенні до світу, до інших людей, до себе.

Очевидно, найважливішою рисою віри є здатність сприймати, відчувати, переживати бажане і очікуване, як можливе, належне дійсне. Ці переживання можливі не тільки на основі того, що людина повірила в отриманні від когось знання, а й у ті висновки, до яких вона дійшла сама. Віра у власні висновки буває дуже сильною, незаперечною.

Віра може мати місце як результат звичайного сприйняття будь-якої інформації. Наприклад, при зустрічі друзів, які певний час не зустрічались, один розповідає іншому про поїздку в Єгипет, Грецію, про свої враження від цієї поїздки. І той, хто слухає розповідь вірить, що це дійсно так було. Учні в школі, студенти у вузі сприймають лекції, консультації на віру, без перевірки почутого. Без віри неможлива спадкоємність в розвитку суспільства, спадкоємність при зміні поколінь, збереження традицій, моральних, правових норм. Людина не завжди може перевірити достовірність знань, якими вона опанувала.

Особливо велике значення віра має на рівні усвідомлення смислоттєвих знань, вирішення світоглядних проблем, формування життєвих установок. На цьому рівні вона набуває значення однієї з найважливіших підвалин духовності. Це обумовлено тим, що тут сприйняття світу в його наявності пов'язується з майбутнім. Тут віра безпосередньо пов'язується із здійсненням бажаного, очікуваного, із здійсненням надій. Майбутнє сприймається як те, що обов'язково має збутися. Його ще нема, але є сподівання, що саме це бажане майбутнє прийде.

Слід відзначити, що бачення, сподівання досягнення бажаного майбутнього, навіть тоді, коли воно базується на даних наукового дослідження, не може обійтись без віри. Майбутнє ніколи не можна уявити в усіх подробицях, конкретних формах його прояву. Тому в усіх прогнозах на майбутнє завжди має місце певна міра утопізму. Майбутнє можна передбачити в ракурсі сутності. Але як ця сутність реалізується в дійсність передбачити в деталях неможливо. В духовному світі людини і в духовному житті суспільства віра завжди відіграє роль внутрішнього імперативу, який змушує діяти в певному напрямку, сподіватись на досягнення бажаного, очікуваного.

Віра може підняти, згуртувати людей на активні дії. Віра в доброго царя піднімала селян, під проводом Разіна, Болотнікова, Пугачова та інших на боротьбу за покращення свого життя. Віра радянського народу в необхідність захищати свою Батьківщину від фашистського поневолення реалізовувалась в розгромі фашизму.

Водночас, віра характеризується тим, що людина не має підтвердження істинності прийнятих на віру знань. Вона не знає чи це дійсно так, чи ні.

Коли створюються певні передумови досягнення бажаного, вираженого у вірі, вона перетворюється в надію. Коли ж виявляється, що ці передумови не є реальними, що бажане не може здійснитись, надія вмирає. Віра і надія є важливими феноменами духовної культури.

Віра в істинність знань, яка пройшла перевірку і підтвердження практично перетворюється в переконання. Переконання – це чуттєво-емоційний стан психіки людини, який характеризується тим, що істинність знань перевірена, підтверджена практикою. Переконання формуються як на рівні безпосереднього чуттєвого сприйняття світу за допомогою органів чуття, так і на рівні абстрактного мислення. Переконання відіграють важливу роль у формуванні поглядів людини на світ, на своє місце в світі, на себе. Під впливом переконань формується характер відношення людини до дійсності, її готовність до активної діяльності, характер і спрямованість практичних дій.

Як феномени культури віра і переконання безпосередньо впливають на формування світогляду. Світогляд являє собою інтегрований вираз духовного світу особи. Світогляд неможливий без знань, але його не можна розглядати як сукупність всіх знань, закріплених у пам'яті людини. Часто в літературі (зокрема, в підручниках з філософії, тлумачних словниках) світогляд розглядається як система узагальнених знань про світ і людину, її місце в світі, можливості його пізнання. Це дуже важливо, але цього замало для визначення світогляду. Є різні узагальнені системи знань про людину і світ, які формувались у Давній Індії, Китаї, в античній філософії, в період Середньовіччя, в епоху Відродження, в Новий час тощо. Людина може засвоїти всі ці системи знань, але може статись так, що жодна з них не буде її світоглядом. Тому, щоб розкрити специфіку світогляду, необхідно визначити яке значення мають відповідні знання для людини, для визначення характеру її ставлення до світу.

Наведене раніше визначення світогляду може розглядатись тільки в якості родової ознаки визначення світогляду. А щоб мати повне уявлення про світогляд, необхідно вказати й на видову його ознаку. Враховуючи сказане, можна дати таке визначення світогляду: «світогляд – це узагальнене знання про світ і про людину, що набуває для людини значення способу бачення, розуміння, аналізу, оцінки явищ дійсності, визначає характер ставлення до них, розуміння цілей і сенсу життя, характер і спрямованість вчинків і дій». Світогляд завжди формується на певній методологічній основі, яка впливає на відбір знань при побудові світогляду і на сам спосіб і характер відношення людини до світу і до себе.

Часто при класифікації типів світогляду в історичному процесі формування його ототожнюють з міфологією, релігією, наукою, філо-

софією. В дійсності міфологія, релігія, наука, філософія не являють собою типи світогляду – це форми суспільної свідомості. З світоглядом вони пов'язуються тільки тоді, коли їх зміст, основні принципи стають тією основою, засвоївши яку і виходячи з якої людина формує своє особисте розуміння світу, визначає своє відношення до нього. Тому ми можемо говорити про міфологічний, релігійний, науковий, філософський (матеріалістичний чи ідеалістичний, діалектичний чи метафізичний) світогляд тільки в тому розумінні, що міфологія, релігія, наука, філософія стають його методологічною основою.

В історичному процесі світогляд, як феномен культури, на кожному новому етапі розвитку суспільства наповнювався специфічним змістом. В суспільстві в один і той самий час могли існувати різні світогляди, як світогляди різних соціальних суб'єктів (особа, група, сім'я, колектив, нація, народ). Крім того, і світогляд окремої людини міг бути суперечливим і базуватись водночас на різних методологічних основах. Наприклад, французькі мислителі XVIII століття (Дідро, Гольбах, Ламеттрі) були матеріалістами в поглядах на природу та ідеалістами в поглядах на суспільство. Ряд вчених у сфері наукової діяльності стояли (і зараз є такі вчені, особливо в галузі фізики) на позиціях стихійного матеріалізму, а у сфері свого буденного життя вірили в бога. Отже, світогляд може бути суперечливий і базуватись на різних методологічних основах. Це залежить від загального культурного рівня розвитку особи і від того, яка з сторін об'єктивної дійсності на рівні віри і переконань набуває для людини визначальне значення. Одна справа, наприклад, вивчення будови Сонячної системи, галактики, законів збереження і перетворення енергії та речовини, а зовсім інша, коли йдеться про смерть і безсмертя, про сенс життя.

У процесі становлення і формування духовного світу особи світоглядні установки, орієнтири можуть змінюватись. Невіруюча людина може стати релігійною і навпаки, матеріаліст може стати ідеалістом і навпаки... .

Серцевиною світогляду є розуміння сенсу життя. Сенс життя полягає в усвідомленні необхідності діяльності для досягнення цілей, у вирішенні яких людина реалізує свою сутність. Зміст сенсу життя визначається змістом і масштабністю цілей, досягнення яких забезпечує людині можливість відтворювати свою життєдіяльність. Зміст і масштабність цих цілей свідчить про рівень культури людини і розуміння нею сенсу життя.

В реалізації сенсу життя важливу роль відіграють щастя і любов. Є багато підходів до розкриття змісту цих почуттів, їх ролі в життєдіяль-

ності людини. Не вдаючись до аналізу цих підходів і визначень, можна обмежитись таким їх визначенням: щастя – це чуттєво-емоційний стан задоволення від досягнення чи прагнення до досягнення усвідомлених людиною цілей і сенсу життя. Щастя – це не просто стан від задоволення якоїсь потреби. Стан щастя обумовлюється тим, в досягненні яких цілей людина вбачає сенс свого життя. Вчений відчуває себе щасливим, коли йому вдалось зробити відкриття, над яким він довго і старанно працював. Садист відчуває себе щасливим, насолоджуючись муками жертви. Студент відчуває себе щасливим, отримавши диплом про закінчення вищого навчального закладу. В залежності від того, в досягненні яких цілей людина може відчувати себе щасливою, можна судити про рівень культури цієї людини. Слід відзначити, що досягнення відчуття щастя залежить також від характеру, темпераменту, стану нервової системи. Важливим є й те, що щастя – це не тільки досягнення переживання насолоди, блаженства. Людина може переживати почуття щастя навіть ідучи на смерть, якщо це здійснюється в ім'я цілей, досягнення яких є сенсом її життя.

Любов – це чуттєво-емоційний стан, який характеризується тим, що ставлення до об'єкта любові перетворюється на потребу, прагнення до реалізації якої стає сенсом життя. Для любові характерною особливістю є ідеалізація об'єкта любові. В ньому сприймається насамперед те, що імпонує тому, хто любить, і часто вбачається те, що хотілось би щоб в цьому об'єкті було. У той же час може не помічатись наявність істотних негативних рис. Як писав Шерідан, нерозумна любов влітає у вінок квіти троянд, чиї колючки боляче колються коли злітають пелюстки.

Об'єктом любові може бути не тільки людина іншої статі, але й батьки, діти, робота, науковий пошук, природа, захоплення, для релігійної людини – бог. Для любові характерним є прагнення до досягнення щастя. Культура любовних відносин є одним з показників рівня загальної культури людини. В історичному аспекті культура любовних відносин, їх характер, прояв, реалізація тісно пов'язані із звичаями, традиціями, силою громадської думки.

Світогляд, проходячи перевірку життєвим досвідом, знаходить свій вираз в життєвій позиції. Життєва позиція – це основана на світогляді та життєвому досвіді готовність до дії. Не сама дія, а готовність до дії. Щоб життєва позиція перейшла в дію, необхідна воля, що являє собою здатність долати перешкоди на шляху до досягнення обраних цілей. Життєва позиція є інтегрованим виразом специфіки людини як соціального суб'єкта. По характеру життєвої позиції можна судити про

культуру людини, про її соціальну значимість в позитивному чи негативному плані.

Духовний світ людини, виражений в її життєвій позиції, завдяки волі реалізується в соціальній активності. Саме соціальна активність, її зміст, спрямованість є основним критерієм оцінки соціальної значимості людини. Судять про людину не по тому, що вона думає, а по тому, що вона робить.

На основі сказаного можна зробити висновок, що культура духовного життя суспільства і особи знаходить свій вираз в духовності, яку слід розглядати як показник ступеню усвідомлення людиною своєї сутності, сутності світу свого буття, свого місця в світі, відношення до нього, можливостей пізнання і перетворення світу, усвідомлення цілей і сенсу життя, в готовності до дії. Культура духовного життя суспільства знаходить свій безпосередній прояв в чуттєво-емоційному сприйнятті світу, оцінці явищ, процесів дійсності, в здатності визначення цілей життєдіяльності та шляхів їх досягнення. Культура духовного життя суспільства по відношенню до особи проявляється в тому, якою мірою суспільство здатне створити всі необхідні умови для забезпечення виявлення, розвитку здібностей, задатків, покликань людини, умови для вільного і творчого розвитку всіх її сутнісних сил, для захисту її прав і свобод. У той же час культура духовного життя особи проявляється в тому, якою мірою особа здатна розумно узгоджувати свої потреби та інтереси з потребами та інтересами суспільства, розумно ставитись до інших людей, до природи. Коротше кажучи, культура духовного життя суспільства і особи є однією з найважливіших сторін культури як феномена людської життєдіяльності.

Важливим структурним елементом культури є сфера свободи і творчості. Проблема свободи досить широко досліджена у науковій і публіцистичній літературі тому, не вдаючись у подробиці вирішення самої проблеми, доцільно висловити тільки деякі міркування. Свобода найчастіше розглядається у загальній абстрактній постановці, як свобода вибору і реалізація рішень, заснованих на усвідомленні об'єктивної необхідності. При цьому часто об'єктивна необхідність вживається у розширеному плані, як історична необхідність, що характеризує загальні тенденції, закономірності, особливості суспільного розвитку. Це безумовно важливо, але необхідність може розглядатися у більш вузьких рамках, як необхідність, що виражає матеріальні та духовні потреби, інтереси людини, які далеко не завжди узгоджуються з об'єктивною історичною необхідністю. Крім того, свобода завжди пов'язана з конкретними носіями. Цими носіями свободи виступають особа, група, клас,

суспільство в цілому. Тому можна говорити про свободу суспільства, яка виступає як деякий зовнішній фактор по відношенню до конкретних соціальних суб'єктів. Можна говорити про свободу особи в суспільстві, про зовнішню і внутрішню свободу, про свободу волі. Способом реалізації свободи є творчість, яка являє собою процес перетворення світу буття людини і самої людини для забезпечення своєї життєдіяльності. Свобода тісно пов'язана з розумністю і можна сказати, що розумність є важливим критерієм оцінки свободи й творчості. Вона є критерієм у тій мірі, в якій цілі, намагання, творча діяльність та її результати співвідносяться, з одного боку, з потребами та інтересами людей, а з іншого — з об'єктивними закономірностями і тенденціями розвитку суспільства.

Розумною є така вільна творчість, яка забезпечує життєдіяльність людини, а також збереження і відтворення оточуючої дійсності. Наприклад, не можна вважати розумним просте намагання до збереження наявного природного середовища — воно змінюється і буде змінюватись в силу процесів, що відбуваються у самій природі та в силу діяльності людини. Тому розумною буде вільна та творча діяльність спрямована на відтворення природних умов існування людини, відновлення лісів, очищення річок, озер, атмосфери тощо. Це ж саме стосується проблем становлення, виховання людини як суб'єкта соціальної діяльності як в якості особи, так і в якості групи, класу тощо. Отож, свобода і творчість є умовами становлення, відтворення і розвитку людської сутності. На цій підставі можна зробити висновок, що свобода і творчість є найважливішими показниками, критеріями рівня розвитку культури.

У структурі культури не можна обійти мовчанням культуру потреб суспільства як цілісної системи і способів їх задоволення за допомогою спільних дій великих мас людей чи всього людства. У процесі сходження суспільства від сумативного цілого до суспільства як органічної цілісності, у процесі розвитку інтеграційних процесів у різних сферах життя і у суспільстві в цілому, у процесі становлення суспільства як суб'єкта соціальної діяльності, потреби суспільства стають все більш масштабними і неухильно зростає їх роль у поступальному розвитку суспільства. Це особливо стосується потреб у нових джерелах сировини, у нових видах енергії, збереження, відтворення і піднесення родючості ґрунту, захисту атмосфери і гідросфери від забруднення і руйнівних дій людини.

Ці потреби у певному розумінні набувають пріоритетного значення по відношенню до індивідуальних і групових потреб і ця пріоритетність полягає у тому, що якщо людство не зможе забезпечити їх реалізацію, воно неминуче стане на межу загибелі. Щоб могла жити людина, повинно жити суспільство і повинні бути наявними природні умови для

його існування. Ці потреби суспільства виступають у якості глобальних проблем, які поставлені перед людством самим життям. Для їх рішення необхідні об'єднані зусилля всіх прогресивних сил людства. Виконання цього завдання безпосередньо пов'язане з необхідним рівнем свободи, творчості, розумності, а це передбачає необхідність усвідомлення відповідальності за теперішнє і майбутнє як на індивідуальному рівні, так і на рівні суспільства.

Як підсумок, можна сказати, що по відношенню до історичного процесу життєдіяльності людини, культура виступає і як її передумова (кожний новий етап у розвитку людства базується на досягнутому рівні культури), і як спосіб її реалізації, здійснення, і як результат життєдіяльності, що перетворюється у нову передумову. Це ще раз підтверджує висновок, що історія суспільства є культурно-історичним процесом становлення і розвитку людської сутності, становлення і розвитку людини.

Викладена характеристика культури дозволяє зробити деякі зауваження відносно зміни в історичному розвитку змісту поняття «культура». Якщо спочатку вона розглядалась як «обробка, вирощування, вдосконалення, перетворення...» певних сторін природи людиною, що втілювалось в результатах діяльності людини, матеріальних цінностях тощо, а згодом – як сфера духовного життя суспільства, то зараз можна сказати, що культура – це процес становлення, відтворення, виробництва, розвитку самої людини у всьому багатстві її сутнісних сил, в її поступальному розвитку, як суб'єкта соціальної дії. Культура – це реальний процес людинотворення.

Джерелом саморозвитку культури є суперечність між системою потреб людини і можливостями їх задоволення, обумовленими рівнем розвитку самої людини, рівнем розвитку виробництва, характером суспільних відносин, масштабністю цілей, глибиною і масштабністю усвідомлення людиною сутності суспільства і своєї власної сутності, рівнем свободи і творчої діяльності.

Найбільш загальним критерієм, показником рівня розвитку культури є міра людської свободи та розумності, можливість творчості з метою забезпечення всебічного розвитку людини. Такий підхід до розкриття специфіки культури у її зв'язку з сутністю людини є важливою умовою вирішення таких питань як сенс життя, проблема смерті та безсмертя, про взаємозв'язок минулого, теперішнього і майбутнього, про шляхи досягнення людського щастя та інші.

Культуру як особливий феномен життєдіяльності людей слід розглядати у єдності методологічного, світоглядного і гуманістичного аспектів. Методологічний аспект дозволяє виявити загальні основи

виникнення, функціонування, розвитку культури як особливого феномену суспільного життя, розкрити загальні принципи, які визначають спосіб підходу до аналізу, оцінки культури, визначення її місця і ролі у життєдіяльності суспільства і особи. Таким загальним методологічним фундаментом дослідження культури є розкриття соціальнодіяльної сутності людини, яка є субстанціональною основою культури.

Світоглядний аспект дослідження проблеми культури полягає в тому, що знання про культуру як про один із найважливіших аспектів вияву, буття та функціонування людської сутності, як форму людської дійсності, як спосіб відтворення і створення людини, дозволяє більш глибоко і повно усвідомити людську сутність, визначити місце людини в світі, її відношення до нього, усвідомити цілі та сенс буття. Перетворюючись у світоглядні установки, знання про культуру та її роль у суспільстві впливають на формування життєвої позиції людини, стають керівництвом до дії, впливають на характер соціальної активності суб'єктів.

Гуманістичний аспект в дослідженнях культури виявляється у можливості показати, що ця проблема заключає у собі відповіді на різноманітні смисложиттєві питання відносно досягнення певної гармонії в житті суспільства, а також про майбутнє всього людства, про тенденції його розвитку як цілісної системи, без чого неможливе забезпечення життєдіяльності індивідів, усіх соціальних суб'єктів.

Підсумовуючи викладене, можна сказати, що в історії культури знаходить свій прояв весь процес становлення, функціонування, розвитку людини у всьому багатстві проявів її життєдіяльності. Це саме процес її становлення і розвитку як суб'єкта соціальної діяльності, який є творцем умов свого життя і самого себе.

Важливо також відзначити, що в культурі спостерігається повторюваність явищ і спадкоємність в їх розвитку. Це свідчить про те, що подібні історичні умови викликають до життя подібні явища. Тому дослідження сутності культури дозволяє розкрити взаємозв'язок між різними ступенями історичного процесу становлення людини в його поступальності, а також виявити спільність у формуванні подібних явищ, процесів в різних регіонах життя людей в один і той же час.

Отже, культура — це реальний процес людинотворення в усьому багатстві його проявів, процес, який дозволяє зрозуміти, що людина знаходиться в безперервному стані абсолютного руху становлення.

ВИСНОВКИ

Культура являє собою дуже складний, багатогранний феномен людської життєдіяльності. Про неї можна говорити і досліджувати її в самих різноманітних аспектах. Про це свідчить велика кількість наукових праць, присвячених її вивченню.

Але, як про це вказувалось раніше, в сучасних умовах особливого значення набуває необхідність розкриття її сутності та внутрішньої структури. Саме розкриття сутності культури дає ключ до виявлення особливостей їх прояву в конкретних історичних умовах і в конкретних формах. Крім того, розкриття сутності культури є необхідною умовою визначення певних меж, в яких ті чи інші явища можуть розглядатися як феномени культури.

Виходячи з цих міркувань, в даній роботі зроблена спроба зосередити увагу не на різноманітності конкретних форм прояву культури, а на розкритті її сутності та внутрішньої структури. Тут свідомо залишені поза увагою процес історичного становлення і розвитку культури, особливості її формування і прояву в різні епохи і в різних країнах. Існує величезна кількість досліджень відносно особливостей культури різних історичних епох, країн, культури різних конкретних сторін людського життя. Дослідження свідомо обмежене розкриттям проблеми субстанціональної основи культури, якою є соціально-діяльна сутність людини та фундаментальних елементів її структури. Звичайно, такий звужений підхід може викликати певне нарікання, мовляв, розгляд цієї важливої проблеми не пов'язаний з сьогоденням, з безпосереднім життям людей, зокрема – розвитком української культури. І це буде справедливо. Культура неосяжна. І щоб не заблукати в цьому неосяжному лісі, необхідно визначити ті найбільш істотні, фундаментальні основи, які допоможуть знайти шляхи для досягнення цієї неосяжності.

Тому в даній роботі до центру уваги поставлені методологічні аспекти дослідження проблеми культури як феномену людської життєдіяльності, зроблена спроба дати узагальнену характеристику культури з точки зору її обумовленості самою соціально-діяльною сутністю людини, як однієї з найбільш загальних форм її життєдіяльності, однієї з

форм людської дійсності, форм буття сутності людини. Головним у культурі є те, що вона являє собою процес становлення, функціонування, розвитку людської сутності. В реальній дійсності – це процес становлення, формування людини як суб'єкта соціальної дії у всьому багатстві проявів її життєдіяльності. Процес її становлення, функціонування, розвитку здійснюється в різних формах діяльності, спрямованих на отримання результатів необхідних для забезпечення своєї життєдіяльності. Всі ці результати виступають в якості предметів споживання і в якості цінностей. Зміст культури не обмежується тільки сферою духовного життя суспільства. Вона охоплює всі сфери життєдіяльності людини. В зв'язку з цим особливого значення набувають питання теорії культури. Адже відомо, що без теоретичного обґрунтування практика завжди змушена натикатись на безліч небажаних труднощів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Актуальные проблемы культуры XX в.: Пособие для негуманитар. специальностей / Под ред. В.И. Добрынина и др. — М.: Общ-во «Знание», 1993. — 190 с.
2. Алексеев В.П. Становление человечества. — М.: Политиздат, 1984. — 462 с.
3. Андреев И.Л. Происхождение человека и общества. — М.: Мысль, 1988. — 415 с.
4. Ахиезер А. Научно-техническая революция и некоторые социальные проблемы производства и управления. — М.: Наука, 1974. — 310 с.
5. Баллер Э.А., Косолапов С.М. Что такое культура. — М.: Московский рабочий, 1964. — 142 с.
6. Барулин В.С. Социальная философия: Учебник для вузов: В 2-х ч. Ч. 2. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1993. — 240 с.
7. Батенин С.С. Человек в его истории. — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1976. — 295 с.
8. Батищев Г.С. Деятельная сущность человека как философский принцип // В кн.: Проблема человека в современной философии. — М.: Наука, 1969. — С. 73-144.
9. Библер В.С. От наукоучения к логике культуры: Два философских введения в двадцать первый век. — М.: Политиздат, 1991. — 413 с.
10. Библер В.С. На гранях логики культуры. Книга избранных очерков. — М.: Русское феноменологическое общество, 1997. — 440 с.
11. Большаков В.П. Культура как форма человечности: Учебн. пособие — Великий Новгород: НовГУ им. Ярослава Мудрого, 2000. — 92 с.
12. Бородавкин С. Человек в зеркале культуры // Здравый смысл. — 2003. — № 1 (26). — С. 27-30.
13. Букин В.Р., Ерунов Б.А. На грани веры и неверия. — Л.: Лениздат, 1974. — 164 с.
14. Вильденбанд В. Философия культуры и трансцендентальный идеализм // Культурология. XX век. Антология. — М.: Юристъ, 1995. — 703 с. — С. 57-68.

15. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. – М.: Искусство [1-е изд.], 1972. – 318 с.
16. Гутман Б.Л. Современная философия культуры. – М.: РОССПЭН 2005. – 535 с.
17. Давыдов Ю.Н. Культура – природа – традиция // В кн. Традиция в истории культуры. – М.: Наука, 1978. – 279 с. – С. 41-60.
18. Давыдова Г.А. Творчество и диалектика. – М.: Наука, 1976. – 175 с.
19. Давидович В.Е. Жданов Ю.А. Сущность культуры. – Ростов-н/Д: Изд-во Ростовского ун-та, 1979. – 264 с.
20. Ерасов Б.С. Социальная культурология: Пособие для вузов. В 3-х ч. – М.: Аспект Пресс, 1994. – Ч. I-II: 384 с.; Ч. III: 240 с.
21. Иванов В.П. Человеческая деятельность – познание – искусство. – К.: Наукова думка, 1977. – 251 с.
22. Ильенков Э.В. Философия и культура. – М.: Политиздат, 1991. – 464 с.
23. Каган М.С. Человеческая деятельность. – М.: Политиздат, 1974. – 328 с.
24. Кант Э. Критика способности суждения // Соч. в 6-ти томах. Т. 5. – М.: Мысль, 1966. – 469 с.
25. Карпенко И.В. Философское пространство культуры: человек философствующий и человек повседневности. –Х.: Харьк. нац. ун-т. 2006. – 291с.
26. Кассирер Э. Лекции по философии и культуре // Культурология. XX век. Антология. – М.: Юристь, 1995. – 703 с. – С. 104 -162.
27. Кассирер Э. Опыт о человеке: Введение к философии человеческой культуры // Человек. – 1990. – № 3. – С. 91-105.
28. Коган Л.Н. Теория культуры. – Екатеринбург: УрГУ, 1993. – 362 с.
29. Коган Л.Н. Социология культуры. – Екатеринбург: УрГУ, 1993. – 370 с.
30. Козловский В.П. Культурный смысл: генезис и функции. – К.: Наукова думка, 1990. – 126 с.
31. Крымский С.Б., Парахонский В.С., Мейзерский В.М. Эпистемология культуры: Введение в обобщенную теорию познания. – К.: Наукова думка, 1993. – 216 с.
32. Культура. Идеология. Политика. – К., 1997. – 352 с.
33. Культура семейных отношений. Сб. статей. – М.: Знание, 1980. – 112 с.
34. Культура та інформаційне суспільство ХХІ ст. // Матеріали всеукраїнської науково-теоретичної конференції молодих науковців (21-25 квітня 2008 р., Харків). – Х. : ХДАК, 2008. – 298 с.

35. Левяш И.Я. Культурология: Курс лекций. – Минск: Тетра Системс, 1998. – 540 с.
36. Лики культуры. Альманах. Т. I. – М.: Юристъ, 1995. – 527 с.
37. Лихачев Д. Культура как целостная среда // Новый мир. – 1994. – № 4. – С. 3-8.
38. Лобок А.М. Антропология мифа. – Екатеринбург: Банк культурной информации, 1997. – 688 с.
39. Лосев А.Ф. Философия. Мифология. Культура. – М.: Республика, 1991. – 525 с.
40. Лотман Ю.М. Культура и взрыв. – М.: Прогресс, 1992. – 272 с.
41. Малахов В.А. Культура и человеческая целостность. – К.: Наукова думка, 1984. – 286 с.
42. Малиновский Б.К. Научная теория культуры. – М.: ОГИ, 2000. – 208 с.
43. Маркарян Э.С. Очерки теории культуры. – Ереван: Изд-во АН Армянской ССР, 1969. – 228 с.
44. Маркарян Э.С. Теория культуры и современная наука. – М.: Мысль, 1983. – 284 с.
45. Маркс К., Энгельс Ф. – Соч. – Т. 3. – С. 3-574.
46. Маркс К., Энгельс Ф. – Соч. – Т. 42. – С. 3-535.
47. Маркс К., Энгельс Ф. – Соч. – Т. 46. – Ч. 1. – С. 3-559.
48. Маркс К., Энгельс Ф. – Соч. – Т. 23. – С. 1-784.
49. Межуев В.М. Культура как философская проблема // Вопросы философии. – 1982. – № 10. – С. 42-52.
50. Межуев В.М. Культура и история. – М.: Политиздат, 1977. – 200 с.
51. Межуев В.М. Предмет теории культуры // В кн.: Проблемы теории культуры. – М.: НИИ культуры, 1977. – 165 с. – С. 52-71.
52. Могильный А.П. Культура і особистість. – К.: Вища школа, 2002. – 302 с.
53. Морфология культуры: структура и динамика: Учебное пособие для вузов / Г.А. Аванесова, В.Г. Бабакова, Э.В. Быкова и др. – М.: Наука, 1994. – 415 с.
54. Обуховский К. Психология влечений человека. – М.: Прогресс, 1972. – 246 с.
55. Орлова Э.А. Динамика культуры и целеполагающая активность человека // Морфология культуры: структура и динамика: Учебное пособие для вузов / Г.А. Аванесова, В.Г. Бабакова, Э.В. Быкова и др. – М.: Наука, 1994. – 415 с. – С. 281-304.
56. Ортега-и-Гассет Х. Эстетика. Философия культуры. – М.: Искусство, 1991. – 586 с.

57. Пьер Тейяр де Шарден. Феномен человека. – М.: Наука, 1987. – 240 с.
58. Романов В.Н. Историческое развитие культуры. Проблемы типологии. – М.: Наука, 1991. – 190 с.
59. Семенов Ю.И. На заре человеческой истории. – М.: Мысль, 1989. – 318 с.
60. Сильвестров В.В. Философское обоснование теории и истории культуры. – М.: Изд-во Всес. заоч. политех. ин-та, 1990. – 239 с.
61. Суханова В.П. Метафизика культуры. – К.: Факт, 2006. – 366 с.
62. Файнбург З.К. К вопросу о понятии культуры и периодизации ее исторического развития // Известия Сев.-Кавк. науч. центра высш. школы. Общественные науки. – Ростов н/Д, 1976. – № 3. – С. 30-39.
63. Феномен української культури: методологічні засади осмислення. Зб. наук. праць. – К.: Фенікс, 1996. – 478 с.
64. Філософія / Під ред. Ю.В. Осічнюка. – К.: Атіка, 2003. – 462 с.
65. Чавчавадзе Н.З. Внешние и внутренние факторы развития культуры // В сб.: Культура и общественное развитие. – Тбилиси: Мещниереба, 1979. – 176 с. – С. 5-32.
66. Чавчавадзе Н.З. Культура и ценности. – Тбилиси: Мицниереба, 1984. – 171 с.
67. Швейцер А. Упадок и возрождение культуры. – М.: Прометей, 1993. – 512 с.
68. Шинкарук В.І. Вибрані твори. У 3-х т. – К.: Український Центр духовної культури, 2003 – 2005.
69. Юдин Э. Деятельность как объяснительный принцип и предмет исследования // Вопросы философии. – 1976. – № 5. – С. 65-79.

Наукове видання

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ

Осічнюк Юхим Веніамінович,

доктор філософських наук, професор

Зубов Валентин Сергійович,

доктор соціології, професор

Зубова Настасія Валентинівна,

аспірант Київського національного університету культури і мистецтв

КУЛЬТУРА: СУТНІСТЬ І СТРУКТУРА

Монографія

Макет, комп'ютерна верстка: *Л. О. Стрелков*

ВНЗ «Національна академія управління»
03151, Україна, м. Київ, вул. Вінницька, 10

Тел.: (044) 246-24-44

Факс: (044) 246-24-32

E-mail: office@nam.kiev.ua

Інтернет: www.nam.kiev.ua

Підписано до друку 01.11.2010 р.

Формат 60×84/16. Папір офсетний. Гарнітура Newton. Друк офсетний.

Умовн. друк. арк. 7,91. Обл.-вид. арк. 8,26. Тираж 150 прим. Зам. 7.

Віддруковано в типографії ТОВ «Лазурит-Поліграф»,
01042, м. Київ, вул. Костянтинівська, 73.